

*Historisk
Tidskrift
för
Finland*

4 · 1994 årg. 79

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Professor Max Engman

Redaktionssekreterare:

Fil.mag. John Strömberg Fil.dr Henrik Meinander
Ekonom: Fil.kand. Pertti Hakala

REDAKTIONSRÅD

Eljas Orrman (ordförande) · Max Engman · Derek Fewster
Tom Gullberg · Matti Klinge · Rainer Knapas · Henrik Knif
Henrik Meinander · Beatrice Moring · Alexandra Ramsay
Henrik Stenius · Nils Erik Villstrand · Anna-Maria Åström

Levnadsstandard och arbetsmoral vid stormaktstidens järnbruk

KUSTAA H.J. VILKUNA

Bergstingens karaktär samt bruksfolkets levnadsstandard och konfliktberedskap har nyligen berörts i denna tidskrift; frågorna är viktiga därför att man ofta ansett att de materiella förhållandena försämrades under 1600-talet.¹ Enligt denna uppfattning sjönk bruksfolkets levnadsstandard och dess profil som hantverkare förändrades i riktning mot en som arbetare samtidigt som patronens grepp skärptes. Detta kom på ett eller annat sätt till synes vid bergstingen: bruksarbetarna skuldsatte sig så illa att deras affärer måste tas upp på tingen och å andra sidan tog sig frustrationen över de försämrade förhållandena uttryck i en försvagad arbetsdisciplin. I det följande behandlas några kompletterande synpunkter på problematiken.

Bergstingen som förvaltningsorganisation

Det finska bergmästardistriktets bergsting var en viktig del av den svenska stormaktens decentraliserade förvaltning av järnindustrin. Bergstingen bestod av två delar, på 1650-talet t.o.m. av tre helheter. Först behandlades allmänna ärenden, då de församlade bildade ett bergsting, därefter bruksfolkets angelägenheter och då var det i princip fråga om hammarsmedsting. På 1650-talet behandlades vid tingen i det finska bergmästardistriktet ytterligare gruvärenden. I slutet av tingen utreddes tillståndet vid Ojamo gruva, d.v.s. ärenden som ankom på bergs- och gruvtingen.² Tingens administrati-

¹ Georg Haggrén, 'Från brukspatronens disciplineringsredskap till kronans förvaltningsorgan. Bergstingen i västra Nyland under stormaktstiden', *HTF* 1994, s. 51-74. T.ex. Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism 15th-18th Century I. The Structures of Everyday Life. The Limits of the Possible* (London 1988), s. 133-134.

² Jfr Bertil Boëthius, *Den svenska arbetarklassens historia II. Hyttornas och gruvornas folk* (Stockholm 1951), s. 151-157.

va karaktär framgår av terminologin: i Finland gjorde man egentligen inte skillnad mellan bergs- och hammarsmedsting och benämningen gruvting användes aldrig. Förvaltningsfrågor kunde utan komplikationer avgöras vid sammankomster som gick under benämningen hammarsmedsting.

På basen av de bevarade bergstingsprotokollen använde man mest tid vid sessionerna för att behandla administrativa ärenden. Det tog lång tid att lägga fram ett anmälningsärende, t.ex. bergshanteringens årsberättelse. Med tanke på det egentliga ändamålet med tingen, d.v.s. främjandet av tillståndet i det finska bergmästardistriktet, något som bergskollegium hela tiden betonade,³ var dylika anmälningar mycket viktigare än bruksfolkets skuldmål, som man – såsom framgår nedan – lika väl kan betrakta som anmälningsärenden, alltså som delvis administrativa.

Noga taget byggde hela organiseringen av bergmästardistriktet på en administrativ lösning som tog sikte på att främja bergshanteringens utveckling i den östra delen av riket.⁴ I kronans politik tillmättes bergstingen en ytterst viktig uppgift. De skulle inpräglade bergshanteringens speciallagstiftning vid bruken i Finland, förmedla bergskollegiets och konungens beslut till allt bruksfolk från patroner till lärlingar och de skulle fastställa tillståndet på bruken.

För statistikföring är bergstingsprotokollen en mycket problematisk materialgrupp, vilket till en del beror på att de bevarats bristfälligt och till en del på att de behandlade målen är så få.⁵ Analysen av målens innebörd och innehåll får därför en central betydelse.

På basen av de bevarade handlingarna kan snedvridningar uppstå. Bergstingsprotokollen har bevarats som en rätt fullständig serie fram till 1674, men därefter finns protokoll endast från åren 1678, 1688, 1703 och 1704. Det finns alltså bara ett protokoll per decennium från 1670- och 1680-talen, inget från 1690-talet och två från början av 1700-talet. Man kan inte säga att dessa enstaka protokoll skulle vara representativa för perioden eller enskilda decennier.

³ T.ex. Bergskollegiets protokoll (BKP) 18.10.1661: 105–106, Huvudarkivet, Bergskollegii arkiv, Sveriges Riksarkiv (SRA).

⁴ Se närmare Kustaa H.J. Vilkkuna, *Valtakunnan eduksi – isänmaan kunniaksi – ruukinpatruunnalle hyödyksi. Suomen rautateollisuus suurvaltajalla*, HT 188 (Helsinki 1994), s. 67–107.

⁵ Bergstingsprotokoll (BTP) 1656–1704, Finska bergmästardistriktets och bergsstyrelsens arkiv, Finlands riksarkiv (RA).

År 1670. 17 Augustij. Sällijst. Laga Wång och Jernmestare,
 Jernij. Wång i Åmberg. Jern Wång med Jernstolica
 Einbety. fästet af Åmberg, Duvarto och Jernstolica
 Jernmestarens Åmberg. Laga Wång Jernmestare
 Cammij. Jernmestarens Wång. Jernmestarens
 Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång.
 Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång.
 Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång.
 Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång.
 Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång.

Wång fästet Wång. Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång.
 Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång.
 Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång.
 Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång.
 Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång.
 Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång.

Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång.
 Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång.
 Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång.
 Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång.
 Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång.
 Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång. Jernmestarens Wång.

Titelbladet till 1670 års bergstingsprotokoll. Lorentz Creutz (d.y.) kände väl till de ekonomiska förhållandena i Finland och utsågs bl.a. därför till direktör över bergverken i Finland. Som assessor i bergskollegium deltog han år 1670 i bergstinget vid Anskog järnbruk.

Ibland behandlades vid bergstingen mest mål rörande bruksfolkets angelägenheter, men det är uttryckligen fråga om lokala variationer och om åtgärder rörande några bruksarbetare. Eftersom materialet är smalt och omfattar endast drygt 500 mål (omkr. 10–20 mål per ting),⁶ kan enskilda fall få en oproportionerligt stor betydelse, vilket särskilt gäller mål rörande disciplinsfrågor. Ifall en arbetare vid bruket bevisligen gjort sig skyldig till fülle-

⁶ Om domstolarnas arbetsböda, jfr t.ex. Petri Karonen, *Kämnerinoikeudet Suomen kaupungeissa suurmaalaja-ajan alkupuolella (noin 1620–1660)*, Studia Historica Jyväskylän 48 (Jyväskylä 1994).

ri, hade han samtidigt både brutit mot samfundets ordning och gjort sig skyldig till motstånd mot förman och försummelse i arbetet. Till dylika mål anslöt sig ofta ytterligare andra förbrytelser. Ett enda mål framstår alltså som flera statistiska enheter och behandlingen inskränkte sig ingalunda endast till ett ting, utan samma mål togs upp vid flera ting. På de anklagades bänk satt t.ex. kring 1660 alltid samma fyra eller fem hammarsmeder, som bildade ett slags mafia i Antskog. Vid bruken arbetade emellertid vid samma tid sammanlagt drygt 140 fackmän, av vilka huvuddelen aldrig gjorde sig skyldiga till sådana förbrytelser att de skulle ha blivit tvungna att svara för vad de gjort eller lämnat ogjort vid bergstingen. Det är alltså en minoritet som dominerar källmaterialet, medan den stora majoriteten aldrig uppträder i bergstingsprotokollen och heller inte ville göra det, eftersom det nästan utan undantag innebar att man uppträdde som svarande.

En statistisk behandling försvåras också av problem rörande klassificering- en av målen. Ett gott exempel utgör bruksfolkets närvaroplikt; arbetarna var skyldiga att närvara vid tingen och fick vara frånvarande endast på grund av ytterst giltig orsak. Bruksfolket mönstrades alltid vid tingets början. Åtgärden var, liksom bergshanteringens årsberättelse, endast ett officiellt och administrativt ärende som tjänade beskattningen, eftersom bruken skulle ge mantalskommissariern uppgifter om bruksbefolkningen.⁷ Det tog lång tid att granska att alla vara närvarande, medan registrering av lovlig eller olovlig frånvaro gick snabbt. Det viktiga var i alla fall att varje frånvaro infördes i tingsprotokollet som ett separat mål. Dessutom var olovlig frånvaro på sätt och vis en förbrytelse (försummelse av plikt), som ledde till böter. Vad var då lovlig frånvaro?

Bergstingen framträder alltså som förvaltningsorgan från första början. Statistiskt sett inträffade en förändring i administrativ riktning emellertid först alldeles i slutet av stormaktstiden. I praktiken beror detta på att antalet mål rörande arbetare (bl.a. arbetsdisciplin) minskade betydligt. Förändringen kan förklaras med att häradsrätten tog hand om mål rörande arbetare samtidigt som domaren vid bergstingen, bergmästaren Daniel Starman förändrade sitt tings arbetsformer i en mera informell riktning. Han straffade själv de skyldiga på bruken eller välsignade bruksägarnas disciplinära åtgärder. Vid häradstingen behandlades emellertid endast några mål som föll

⁷ A.A. Stiernman, *Alla riksdagars och mötens beslut II. 1633–1680* (Stockholm 1729), s. 1751.

inom bergstingens kompetens och i en del fall avgjordes de inte därför att rätten konstaterade att målet uttryckligen ankom på bergstinget.⁸ Häradsrätterna ersatte alltså i ingen händelse bergstingen.

Skuldsättning

Levnadsstandardförändringarna och skuldsättningen bland de män – och fåtaliga kvinnor – som arbetade på järnbruken är betydligt mer mångfasetterade frågor än man vanligen låter förstå och därför värda en närmare granskning. Även om skulderna i protokollen antecknades i pengar eller som produkter i numerisk form, kan de inte granskas enbart som siffror och i relation till principiella löner. Varje mål måste granskas mera ingående i förhållande till den miljö där skulden uppstått och den tidpunkt då skulden antecknades i protokollet.

En skuld som infördes i protokollet innebar för borgenären ett så officiellt intyg över skuldförbindelsen som man kan tänka sig. Avsikten med att låta anteckna skulden i protokollet var inte primärt eller ens överhuvudtaget att tvinga fram en återbetalning, utan att fastställa skuldrelationens existens och tillstånd. Här återkommer samma förhållanden som inom majmiseriet. För borgaren innebar en anteckning om en skuld i tingsprotokollet en stadfästelse av handelsrelationen: därigenom försäkrade han sig om att bonden och dennes familj inte handlade med någon annan borgare.⁹ Brukets arbetare stod i skuld till patronen, som genom åtgärderna på tinget kungjorde, att de inte fick övergå i någon annans tjänst.

Det ovan sagda antyder en stark kontroll, men protokollförändret av skulder var inte en ensidig åtgärd, utan kunde också ske på initiativ av gäldenären. På detta sätt kunde denne skaffa sig en förhandlingstrumpf och ifrågavävande var nästan alltid villig att återbetala skulden så snabbt som möjligt och försäkra sig om att saken blev allmänt känd och samtidigt undgå vissa utgifter. Huvuddelen av de mål rörande bruksfolk som behandlades vid häradstinget var av detta slag.

⁸ T.ex. Raseborgs häradsting (RHT), Ingå 13.6.1705, ll 22: 466, RA.

⁹ T.ex. Sven-Erik Åström, 'Majmiseriet. Försök till en komparativ och konceptuell analys', *HTF* 1977. Heikki Kerkelä, *Kauppias, talonpoika ja maailmanmarkkinat. Pohjois-Suomen yhteiskunnan muutos esteellisena aikana*, Lapin yliopiston yhteiskuntatieteellisiä julkaisuja B 15 (Rovaniemi 1992), s. 221–251. Eli F. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa till frihetstiden II. Hushållningen under internationell påverkan 1600–1720* (Stockholm 1936), s. 570–571.

Vid bruken användes i regel ett på beting eller ackord baserat lönesystem i förening med avlöning in natura, vilket passade såväl arbetsgivaren som arbetarna. Varje person vid bruket, givetvis främst arbetarna, försåg sig vid behov i bruksmagasinet med livsmedel, tobak, kläde, järn eller kvitterade ut pengar av brukspatronen. Eftersom arbetet vid bruken inte pågick året om, kunde ingen på förhand känna till den årliga arbetsinsats som definierade årslönen; ett lönesystem som byggde på kredithandel var egentligen en nödvändighet.¹⁰

Vi har uppgifter om arbetare som skuldsatt sig inom kredithandeln redan från Svartå kronobruk från 1620-talets början; brukets räkenskaper utgör egentligen det enda bevarade systematiska räkenskapsmaterialet, men de är å andra sidan mycket givande. Tab. 1 visar klart hur överraskande lätt det var för arbetarna att återbetala sina skulder. T.o.m. skulder som motsvarade en tredjedel av årslönen kunde återbetalas under följande räkenskapsår. Det var tydligen inte svårt att avstå från binäringar som förutsatte lån ur bruksmagasinet.

Det är klart att ifrågavarande blev tvungen att avstå från någon form av inköp och vanligen var det spannmål. Vid första anblicken ter det sig som om de som blev tvungna att avstå från detta baslivsmedel skulle ha tvingats dra åt svångremmen, men så var inte fallet. Bruksfolket hade för vana att förse sig med spannmål långt över eget behov för att framställa öl och brännvin, som de sålde till landsbygdsbefolkningen i omgivningen för att utöka sina inkomster.¹¹

Ett exempel utgör gruvdrängarna, som bodde utanför det egentliga bruksområdet och lättare kunde hålla lönnkrog än svartåborna som stod under en hårdare kontroll från kronans sida. Drängen Axel Jönsson hade tagit 10,5 tunnor spannmål ur kronans magasin, Olof Thomasson 15,25 och Olof Bengtsson hela 19,75. Den enda av gruvdrängarna som inte var skuldsatt var Anders Persson, men han hade å andra sidan nöjt sig med nio tunnor. Under följande räkenskapsperiod minskade gruvdrängarna sina spannmålsinköp betydligt: Axel Jönsson till åtta samt de övriga till tio tun-

¹⁰ Se bl.a. Boëthius, s. 204–207, 213–26. Karl Gustaf Hildebrand, *Svenskt järn. Sexton- och sjuttonhundratalet. Exportindustri före industrialismen*, Jernkontorets bergshistoriska skriftserie 20 (Södertälje 1987), s. 94–96. Vilkkuna, *Valtakunnan eduksi*, s. 180.

¹¹ Det finns gott om hänvisningar till att bruksfolket höll lönnkrogar, se t.ex. Vilkkuna, *Valtakunnan eduksi*, s. 236.

Tabell 1. Gäldenärer och deras skulder vid Svartå kronobruk 1620–1623

	skuld vid räkenskapsperiodens slut (daler)			
	1620	1621	1622	1623
hammarsmeden Mats P.	22,7	flyttat		
hammarsmeden Mats O.	18,3	11,9	–	flyttat
kolaren Jakob	3,0	–	–	–
gruvdrängen Axel	1,3	1,3	–	–
gruvdrängen Anders	4,3	0,2	–	–
gruvdrängen Olof T.	10,9	flyttat		
gruvdrängen Olof B.	6,0	–	–	–
arbetsledaren Hans	2,2	–	–	–
uppsättaren Markus	–	0,9	–	–
hyttdrängen Sigfrid	–	1,3	–	–
kolaren Mats	–	–	1,8	

Källa: Bergverksräkenskap, fogderäkenskaper 216:11–14, 50–54, 81–84, 109–112, RA.

nor. De höll sig på samma nivå också under de följande åren, klarade sig utan skulder och kunde livnära sina familjer.

Skuldsättning och konflikter

Man har tidigare velat se 1650- och 1660-talen som en tid av mycket strikt patriarkalism samt en tid av skuldsättning och proletarisering bland bruksarbetarna, särskilt vid de bruk som ägdes av Petter Thorwöste d.ä. och dennes arvingar: Antskog, Fiskars och Svartå. Synsättet bygger i stor utsträckning på en i Europa dominerande socialhistorisk forskningstradition, som betonat sannolikheten för sociala konflikter inom stora arbetskollektiv. Huvudtanken har varit att en slappnande arbetsdisciplin och brottslighet står i ett intimt samband med arbetarnas ekonomiska förhållanden. Ifall arbetarnas förtjänstnivå sjönk visade de sitt missnöje antingen genom aktiv uppstudsigthet eller passivt genom att stjäla av brukspatronens egendom.

I teorin ter sig tanken naturlig och övertygande. Den får också stöd i några mål vid bergstingen, där slapp arbetsdisciplin, uppstudsigthet och kriminalitet vävs samman. Tydligast framgår detta i målet rörande vallonhammarsmeden Jean Rochie i Antskog. Han hade tillsammans med andra vallonhammarsmeder på bruket gjort sig skyldig till ett flertal förseelser i

slutet av 1650-talet då smedernas förtjänstnivå var låg på grund av brukets svårigheter.¹² Bergstinget beslöt 1656:

Resolutio, Anbelangande Hammarsmeden Johan Recker.

1. Hafwer han brutitt Contractet, som och *acterne* ähr tilseende, derföre skall han vara förfallen till 30 daler Silfwermynt efter 13 puncth i Hammarsmedzordningen.
2. För det han hafwer smidt omerkt, odugeligt och intitt efter rätta proffwet stångjern, oachtandes många skarpe förmaningar.
3. Att han hafwer oläfligen sålt 4 lispund jern och 12 mark stål til Simon Mårtensson.
4. Att han haffwer brukar oläfligh handel med *Principalns* skaffarepojke, som alt i *acterne förmåles*.
5. Ähr han i förledne ähr med tiufferij befunden, som af 7. martij aff protocollet ähr att see, för hwilket han skall plichta efter den 49 puncthen i Bergzordningen, med gatulop.¹³

Målet hade rötter långt tillbaka i tiden. Redan på 1640-talet fördes utdragna skuldrättegångar mot flera hammarsmeder, bland dem också en Johan Roukier. Själva processen är spännande och belyser på ett intressant sätt hur bruksfolkets förtjänstnivå, skuldsättning och arbetsdisciplin hängde ihop. Den vid tinget 1656 dömde Jean Rochies far hade trätt i Jakob Wolles tjänst på 1630-talet.¹⁴ På basen av några mål som behandlades vid rådstuvurätten i Åbo och Raseborgs häradsrätt kan man sluta sig till att Rochies skuld fått sin början 1640, då han som Wolles ombud förmedlat 2,5 skepp-pund stångjärn till åboköpmannen Walter Mattson, som i sin tur verkade som ombud för handlanden Thomas Horn i Stockholm. Detta järnparti hade ett nära samband med skuldförbindelserna mellan Wolle och Horn.¹⁵ Rochie hävdade nämligen att han inte fått betalt för partiet, medan Horn tillbakavisade anklagelserna under ed: han påstod sig aldrig ha fått järnet. Rochie, som förefaller att ha haft en betydelsefull ställning, vädjade till landshövdingen som tog sig an saken. Betalningen gick till utmätning.¹⁶

Rochie lyckades veterligen aldrig få pengarna, utan blev skyldig brukspatronen. När bruket sedan bytte ägare, ville den nye ägaren Petter Thorwöste

¹² T.ex. BTP, Billnäs 5.3.1656.

¹³ BTP, Antskog 16.3.1660.

¹⁴ W.E. Nordström, *Svartå bruks historia* (Svartå 1962), s. 103–104. Kustaa H.J. Vilkuna, 'Jean Rochie: valloniälämäkerta 1600-luvun Suomesta', *Genos* 1992, s. 50–54.

¹⁵ Mera härom, se Vilkuna, *Valtakunnan eduksi*, s. 110–112.

¹⁶ RHT, Ingå 4.3.1640, II 2: 283–284, Sjundeå och Lojo 22–23.2.1642: 186–187. Åbo rådstuvurättsprot. (ÅRR) 25.6., 27.6.1642: 319, 323–324.

d.ä. registrera skuldsummorna i rättens protokoll. Han hade blivit tvungen att investera mycket pengar i bruksanläggningarna och i Wolles skulder¹⁷ och var knappast intresserad av hur skulden ursprungligen uppstått. Det viktigaste för honom var att behålla de fackkunniga arbetarna i sin tjänst. Vid tinget 1643 berättade också förmannen på Antskog Jean Martens, att brukets hammarsmeder hade enorma skulder till patron. Enligt Martens var Hans Henriksson skyldig 3,5 skeppund stångjärn, Jean Rochie 4,5, Jakob Sijcken 3 och Johan Sijcken 3,5. Smederna förnekade ingalunda sina skulder, utan uppgav tvärtom att de ville ingå överenskommelse om betalning.¹⁸ Jean Rochie och Jakob Sijcken hade dock inte fullföljt betalningen när de tillsammans med bokhållaren Lorentz Bergh sökte sig till Åbo – sannolikt för att sälja järn. Där lät Thorwöste vid vite, för hammarsmederna 30 daler silvermynt och bokhållaren 40, sätta dem i arrest, vilket i detta fall innebär att de inte fick avlägsna sig från staden innan de träffat överenskommelse i skuldmålet i enlighet med häradsrättens beslut. Överenskommelsen tillkom med det snaraste, ty på Thorwöstes begäran frigavs såväl Rochie som Sijcken ur arresten.¹⁹

Smedernas liv i början av 1640-talet förlöpte i normala färör. De hade inga problem med patron, utan Jean Rochies son, som bar samma namn som fadern, lyckades t.o.m. avlägga mästarprov i samband med hammarsmedstinget 1656. Skulderna lyckades de dock inte reda upp, även om det förefaller som vare sig Rochie eller de andra längre skulle ha dragit på ytterligare skulder i särskilt stor utsträckning. Å andra sidan var den summa som redovisades i skuldmålet 1643 redan så stor att den inte kunde skötas med normala och hederliga medel. Eftersom situationen hade blivit näranog hopplös, befann smederna sig i en situation där brottslig verksamhet eller likgiltighet för arbetet låg nära till hands. Eftersom man ytterligare kan anta att Rochie d.y. blev tvungen att försörja en stor släktkrets, vid sidan av sin egen familj ytterligare bl.a. Thorwöstes gamla gäldenär, d.v.s. sin far, och syster, tog han sin tillflykt till olaga handel, snatterier och började slutligen supa och missköta sina förpliktelse. På 1660-talet lyckades bruksledningen dock återföra såväl Rochie som Jakob och Johan Sijcken till ordningen. Fällande domar och några påminnelser om skulderna fick till stånd att de inte längre i slutet av decenniet förekom som svarande på brukstingen.

¹⁷ Mera härom, *Vilkuna, Valtakunnan eduksi*, s. 111–113.

¹⁸ RHT, Pojo, Karis och Kisko III/1643, II 2: 260.

¹⁹ ÅRR, 20.4. o. 9.5.1643: 303.

Ett motsvarande fall var före på häradstinget 1666. Karl Billstens sågare Henrik var svarande i ett mål rörande stöld av sågstock. Henrik infann sig inte i rätten och dömdes bara för detta till 3 marks böter, men skrivaren antecknade också en viktig faktor genom att kalla honom "gamla Henrich Sågare".²⁰ Det är möjligt att hans arbetsinsats sjunkit; eftersom normal avlöningspraxis byggde på beting, avtecknade detta sig ohjälpligt också i hans inkomster. Sänkt arbetstakt och konstant konsumtion kunde därför leda till en obalans. Missnöjet sökte sig därför utlopp i en verksamhet som kan klassificeras som social konflikt, d.v.s. försök att få större inkomster genom stöld.

Stormaktens slut, de kritiska åren och skulderna

De nämnda målen representerar de största problemen, men det var fråga om några enskilda mäns skulder och förbrytelser. Största delen av bruksfolket hade betydligt mindre skulder som inte togs upp på tingen. På t.ex. Svartå och Antskog låg arbetarnas skulder i medeltal kring 70 daler kopparmynt (tab. 2), medan de genomsnittliga skulderna vid bruken i Sverige vid samma tid uppgick till hela 330 koppardaler.²¹

Först i samband med 1690-talets nödår framträdde nya problem. Då stals bl.a. på Svartå enorma mängder livsmedel från bruksmagasinet. Tjuvarna blev fast men fick i alla fall rätt lindriga straff.²² På basen av detta enstaka fall kan man inte göra långtgående generaliseringar rörande social nöd och därav motiverade konflikter.

En tillfällig nedgång i levnadsstandard eller hungersnöd kunde nog ge upphov till oro då och då, men det var uttryckligen fråga om en lokal och tillfällig störning, vilket även patronerna och beslutsfattarna var medvetna om. Man höll sig till rimliga straff, eftersom man förstod de anklagades svårigheter och inte ville förinta sin egen arbetskraft. I slutet av stormaktstiden var arbetarna på grund av den höjda levnadsstandarden inte längre lika skuldsatta som tidigare. Särskilt bergskollegiets verksamhet 1675–1682 bidrog till en förbättring av arbetarnas förhållanden.²³

²⁰ RHT, Ingå och Karis 14.12.1666, II 3: 83.

²¹ Maria Ågren, *Jord och gäld. Social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650–1850*, Studia Historica Upsaliensia 166 (Uppsala 1992), s. 202.

²² RHT, Karis 29–30.1.1697, II 14:22–23. Målet behandlades vid häradsrätten eftersom den andra tjuven var bonde.

²³ Bergskollegiets registratur 12.1.1675: 13–15. BTP 25.10.1682: 529–539.

Tabell 2. Thorwöstes tillgodohavanden av bruksfolket på Svartå och Antskog 1669 (daler kopparmynt)

	arbetare	säkra fordringar	i medeltal	osäkra fordringar	i medeltal
Svartå	18	1191	66,2	600	33,3
Antskog	52	2292	44,1	920	17,7
Totalt	70	3283	46,9	1520	21,7

Källor: Mantalslängder, Raseborgs härad 7996: 577–584, 7999: 486–494, RA. Åbo hovrätts skrivelser 1: 21/76, SRA.

År 1675 tillsatte bergskollegium en kommission under vicepresidenten Lorentz Creutz d.y. för att utreda bergsväsendets tillstånd i Finland. Den skulle särskilt fästa uppmärksamhet vid om patroner och bruksfolk kom väl överens. Till alla delar var förhållandena inte i ordning. Bruksfolket upplevde brukens periodiska verksamhet som ett problem; arbets- och avlöningssystemen bygde på beting, men det gav knappast arbetarna något utbyte när bruken stod stilla. Saken måste få en lösning och vid bergskollegii sammanträde 1682 fick bergmästardistriktets inspektör Daniel Starman i uppdrag att utsträcka det arbetslöshetssystem som tillämpades i Sverige till Finland. Det förpliktade brukspatronen att i någon form ombesörja bruksfolkets utkomst också under arbetslöshetsperioder.

Järnbruken var ekonomiskt framgångsrika under stormakstidens sista ti-der, likaså bruksfolket. Först kriget förde med sig svårigheter som sedan kulminerade i förödelsen under stora ofreden. Före 1710-talet kan man inte iaktta att bruksfolket skulle ha blivit svårt skuldsatt, arbetsdisciplinen slappnade inte och förtjänstnivån sjönk inte, som man tidigare antagit. Tvärtom tyder flera tecken på att levnadsstandarden steg och skuldsättningen minskade, vilket i sin tur medförde att arbetsdisciplinen blev bättre, något som också framgår av häradsrätternas protokoll.

Man måste dock komma ihåg att häradsrätterna aldrig ersatte bergstingen, även om vissa mål rörande bruksfolk togs upp vid dem. Bergstingen, patronerna och deras företrädare samt gemenskapens kontrollorganisation, d.v.s. skråväsendet, kvarstod hela tiden som de viktigaste organ som styrde och "dömde" brukens invånare. De senare organen var hela tiden närvaran-

de, medan det är uppenbart att bergsting på 1700-talet sammankallades mera sällan än tidigare. Ännu så sent som 1705 betonades dock att bergs-ärenden hörde till bergstingens kompetens och mål överfördes till dem: "och såsom är ett måhl, som hörer Vnder Bergzting; Så blifwer det dijt remitterat".²⁴

Skuldmål förekom knappast alls i slutet av 1690-talet och i början av 1700-talet; summorna i de mål som behandlades var heller inte särskilt stora. Några mål är kända från Raseborgs härad och ett från Joa bruk i Viborgs län.²⁵

Det centrala i skuldmålen är nödarens inverkan, d.v.s. problemet hade samma rötter som den stöld av livsmedel som nämndes ovan. Vid tinget 1699 uppgav smederna Johan Mickelsson och Erik Mickelsson Lihri i Johan Thorwöstes tjänst att de i juni 1697 fått två tunnor råg, två pund salt och åtta daler kopparmynt i reda penningar, sammanlagt uppskattningsvis 36 koppardaler. Följande år uppgav Hans och Isak Lihri att de var skyldiga Thorwöste sammanlagt 35 daler kopparmynt för varor som de mottagit under nödåren. I båda fallen uppgav gäldenärerna att de godvilligt avsåg att betala patronen så fort som möjligt.²⁶ Rätten följde normal praxis och fastslog en återbetalningstermin om två veckor. Eftersom ingen Lihri senare nämns i häradsrätten har de utan svårigheter kunnat erlagga en skuld som svarade mot en drängs årslön.²⁷

Skuld i arv

I fråga om skuldmålen måste man ytterligare beakta en central omständighet. Man har nämligen antagit att en bruksarbetares skuld övergick till hans arvingar. I 1600-talets rättspraxis var ärfliga skulder något normalt, ty man ansåg, att hela familjen drog nytta av en bondes län.²⁸ Det skulle alltså inte

²⁴ RHT, Ingå 13.6.1705, II 22: 465–466.

²⁵ I det senare fallet var gäldenären brukets skomakare, Vilkuna, *Valtakunnan eduksi*, s. 192.

²⁶ RHT, Karis 17–18.10.1699, 8–9.2.1700, II 18:805, II 17:20.

²⁷ Se t.ex. Toivo Nygård, *Suomen palvelusväki 1600-luvulla. Palkkolisten määrä, työ, palkkaus ja suhteet isäntäväkeen*, HT 150 (Helsinki 1989), s. 130–134. Jorma Wilmi, *Isäntäväet ja palvelusväen pito 1600-luvulla ja 1700-luvun alkupuolella. Taloudellispohjainen tutkimus Turun ja Porin sekä Pohjanmaan läänien maaseudulta*, *Studia Historica Jyväskylälänsia* 43 (Jyväskylä 1991), s. 178–181.

²⁸ Anu Pylkkänen, *Puoli vuodetta, lukot ja avaimet. Nainen ja maatalous oikeudenkäytännön valossa 1660–1710* (Jyväskylä 1990), s. 265.

ha varit något exceptionellt ifall samma ansvarsprincip hade utsträckts till brukssamhällena. Strävanden i denna riktning förekom faktiskt vid bruken i Finland, särskilt på 1660-talet, men det är ytterst viktigt att beakta, att principen om ärfliga lån aldrig fick någon officiell bekräftelse.

Inte heller under stormaktstidens sista år var skulder entydigt ärfliga. I dylika mål stannade man s.a.s. på halva vägen i jämförelse med landsbygds-samhällena. En skuldrättegång 1697 belyser på vilket sätt en skuld kunde gå i arv. Det är visserligen skäl att notera, att också detta mål ansluter sig nära till de stora nödåren, alltså till en på avgörande punkter exceptionell tid.²⁹

Hammarmeden Abraham Sijk och hans son Henrik var i slutet av 1696 skyldiga patronen på Svartå Petter Thorwöste d.y. 184 daler kopparmynt; skulden antecknades på båda trots att sonen var bara 16 år gammal och knappast kan ha ådragit sig skuld på egen hand.³⁰ I rätten nämndes inget om återbetalning och det var alltså fråga om att brukspatronen ville anteckna skuldsumman i en officiell handling, för att vid behov kunna hänvisa till den – alltså om familjen Sijk hade velat flytta bort från Svartå. Rädslan för att mista arbetskraft var också den viktigaste grunden för det tänkande som betonade skuldens kollektivitet. Överförandet av en del av ansvaret för skulden på Henrik Abrahamsson var rimligt inte bara för patronen utan också för gäldenärerna. Skulder ärvdes vanligen inte av kvinnor, änkor eller döttrar, liksom inte heller av familjens yngre söner. Till de ansvariga räknades bara fackkunniga män och då helst de äldsta sönerna ifall inte gäldenärens bror eller någon annan manlig släkting redan tidigare inträtt som borgensman. Man kan även betrakta skuldförhållandena ur ett annat perspektiv, från arbetarnas synpunkt. Med hänvisning till det ovarsagda förefaller det vara möjligt att skulder som gick i arv även var en garanti för att den unge arbetaren stannade kvar i sin faders patrons tjänst.

Några större konflikter om skulder utkämpades inte inför häradsrätten. Först år 1711 drog patronen på Fagervik Robert William Helleday ett större antal skuldmål rörande sina underlydande inför tinget.³¹ En helt central fak-

²⁹ Om nödåren, se t.ex. Seppo Muroma, *Suurten kuolonvuosien (1696–1697) väestönnenetys Suomessa*, HT 161 (Helsinki 1991).

³⁰ RHT, Pojo och Karislojo 19–20.5.1698, II 15: 292–293. Henrik var Abrahams äldsta son i livet 1698 och född 1682, Födde och döpte, Svartå bruksförsamlings arkiv.

³¹ Georg Haggrén, *Arvostetut ammattimiehet ja muu ruukinväki – Kuusi teollisuusyh-*

tor var att pesten 1710–1711 drabbat Fagerviks järnbruk på ett fasansfullt sätt: majoriteten av bruksfolket, omkr. 200 personer, avled. Mantalslängden för 1712 upptar bara 21 personer, av vilka fem sjömän som bodde så att epidemin inte nådde dem.³² Det är svårt att finna ett rationellt skäl för att föra över tvåhundra döda fagerviksborna skulder på de överlevande. Det var knappast heller avsikten, utan Helleday ville påvisa sina betydande förluster genom en officiell protokollsanteckning för att i fortsättningen kunna hänvisa till den i hopp om skattelättnader.³³

Blev bruksfolket rikare eller fattigare?

Bruksarbetarna blev alltså inte mer skuldsatta, men blev de mera förmögna? Den minskade skuldsättningen och det faktum att villiga återbetalare uppträder i olika rättsinstanser är i och för sig redan ett tecken på att bruksfolkets inkomster vuxit i relation till levnadskostnaderna. Dessutom förefaller det som om inkomstnivån vid järnbruken skulle ha stigit i slutet av stormaktstiden, börjande från 1680-talet. Lönerna höjdes på brukstingen bl.a. i början av 1700-talet och å andra sidan sänktes livsmedelspriserna vid bruken på ett kännbart sätt. De lägst avlönade bland bruksfolket, d.v.s. bruksdrängarna lyfte en betydligt högre lön än andra manliga tjänsthjon, trots att deras kontrakt i övrigt hade samma innehåll. Under stora nordiska kriget uppgick årslönerna på landsbygden i bästa fall till omkr. 20 daler kmt, medan en bruksdräng väl kunde förtjäna 30 daler i året.³⁴

Speciellt de fackkunniga arbetarna hade fått det betydligt bättre ställt, vilket framgår av att masugnsmästare, som verkade inom den av krigstiden hårdast drabbade råjärnstillverkningen, och grytgjutare, som framställde gjutjärnsprodukter direkt från malm, förmådde förvärva t.o.m. stora hemman. Sälunda köpte grytgjutarmästaren Israel Norberg på 1680-talet ett

teisöä suurvalta-ajan läntisellä Uudellamaalla, avhandling pro gradu, Historiska institutionen, Helsingfors universitet 1993, s. 178 och 'Från brukspatrons disciplineringsredskap', s. 68.

³² Mantalslängd 1712, 8496, RA.

³³ Jfr motsvarande praxis i andra sammanhang, Vilkuna, *Valtakunnan eduksi*, s. 127–128. I fallet beträffande en handelsgesälls arv var alla de fyra personer som ville ärva "ansenligt skyldige", men brukspatron Helleday fordrade inte att de skulle betala sina skulder genast utan ville ha en del av arvet. Rätten beslöt att kvarlåtenskapen skulle tillfalla Helleday som ersättning; eventuella rester fick han lov att försöka erhålla på annat sätt. RHT, Ingå 15.2., 9–10.5.1711, 28.6.1712, II 28: 58–60, 149–154, II 29: 499–501.

³⁴ RHT, Karis 6–7.3.1703, II 20: 200–201. Wilmi, s. 181.

stort rusthåll för drygt 600 daler kopparmynt – det hade inte varit möjligt för någon fattig.³⁵

Vid sekelskiftet fanns det dessutom gott om ödehemman som den villige kunde ta upp i skydd av skattefrihet. Förmögna grytgjutare, masugnsmästare och t.o.m. mindre förmögna arbetare gjorde det och investerade mycket pengar i att rusta upp dem och bygga nytt.³⁶

Förhållandet mellan arbetsmoral och levnadsstandard

Det är uppenbart att bruksfolkets levnadsstandard utvecklades i gynnsam riktning vid bruken i Finland under nästan hela 1600-talet. I slutet av 1600-talet och ännu i början av 1700-talet var det ovanligt att arbetarna blev tvungna att inför rätta reda upp sina låneförbindelser med kreditorerna, brukspatronen eller bruksbokhållaren. Skuldmål rörande arbetare kom inte ofta upp på brukstingen eller i häradsrätten. De skuldmål som behandlades vid häradstingen uppvisar två intressanta drag. I de flesta fallen var det uttryckligen brukets arbetare som själva uppgav sina skulder och ville komma överens om återbetalning så fort som möjligt. Vidare hade skulderna uppstått under de stora nödåren, då åtminstone de arbetare som ägde hemman hade gjort stora förluster. Skulderna uppgick emellertid inte till särdeles höga belopp jämfört med lönerna och arbetarna ville genom återbetalning försäkra sig om sina möjligheter att övergå i en annan patrons tjänst eller bli självständiga bönder. För det senare alternativet fanns det åter goda möjligheter genom att bruksfolket hade det bättre ställt och å andra sidan genom att en mängd hemman blivit öde i Nyland.

Den positiva inställningen bland patroner, bergskollegiet och bergmästar-distriktets ämbetsmän till de arbetare som sökt sig till detta relativt perifera område befrämjade en förändring av arbetsdisciplinen i en bättre riktning. Å ena sidan höll man priserna rimliga på de produkter som arbetarna kvitterade ut som lön; deras klagomål om för höga priser ledde utan undantag till att taxorna sänktes. Å andra sidan utsträcktes det system som i Sverige gav ett slags arbetslöshetsersättning också till Finland: patronen blev skyldig att ta hand om sina arbetare och deras familjer också då han inte kunde erbjuda dem arbete.

³⁵ RHT, Pojo och Karislojo 25.8.1688, II 8: 225.

³⁶ Nordström, s. 220. RHT, Karis VI/1699, 8–9.4.1700, 12–13.5.1704, II 6: 460–461, II 17: 43–44, II 21: 204–205.

Parallellt med att arbetarnas förhållanden förbättrades minskade antalet fall rörande arbetsdisciplin på bergstingen (inklusive häradstingen). Bättre materiell standard, minskad skuldsättning och förändringar i arbetsmoralen står i ett nära samband med varandra.³⁷ I det avlägsna Finland, där det var ont om arbetare, var patronerna tvungna att försöka hålla dem kvar i sin tjänst med alla medel, av vilka god behandling var det effektivaste. I det finska bergmästardistriktet var det ovanligt att arbetare med eller utan tillstånd sökte sig till Balticum eller Ryssland, men det hände och därför var arbetsgivarna ständigt på sin vakt. Dessa fall innebar ur patronernas syn vinkel en risk att förlora yrkeskunskap till konkurrenter, d.v.s. till andra patroner, armén eller rent av till den uppstigande utländska konkurrenten Ryssland. Utöver dessa riskfaktorer kunde patronerna ytterligare förlora arbetare på ett sätt: en förmögen arbetare kunde betala sina skulder och lämna bruket med sin familj för att bli bonde eller rusthållare.

Enbart skrämsel och strikt kontroll skulle inte ha kunnat hindra arbetarna från att flytta eller rymma, utan också positiva faktorer spelade en viktig roll. Det förefaller som om en höjd levnadsstandard och förbättrade förhållanden skulle ha medfört att också arbetsmoralen förbättrades och konflikter blev ännu ovanligare än tidigare.

³⁷ Jfr Anders Florén, *Disciplinering och konflikt. Den sociala organiseringen av arbetet: Jäders bruk 1640-1790*, Studia Historica Upsaliensia 147 (Uppsala 1987), s. 137-138.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Viborg 700 år

JYRKI PAASKOSKI

År 1993 hade 700 år gått sedan Viborgs slott grundlades. Både enligt Erikskrönikan och den s.k. Första novgorodiska krönikan företog svenskarna detta år under marsk Tyrgils Knutsson ett korståg till Karelen. I samband med korståget grundades slottet, *Castrum Viborgense*, på en ö i sundet mellan Viborgska vikens innersta delar, Suomenvedenselkä och Suomenvedenpohja.¹ Slottets jubileumsår firades i Finland och Ryssland med bl.a. nya böcker, föredragstillfällen och med en särskild Viborgs-medalj. Nya minnesmärken och återupprättade gamla statyer avtäcktes på sina tidigare platser. Postens jubileumsfrimärke med slottet som motiv var ett tecken på viborgsminnenas starka ställning i Finland – det föregående Viborgsfrimärket hade utgetts 31.8.1941, då staden hade återerövrats av de finska trupperna.

Historien och Viborg

Slottets grundläggning firades också för hundra år sedan. I november 1893 anordnade Wiborgska studentavdelningen på Societetshuset i Helsingfors

¹ Enligt Erikskrönikan var Viborg ett fäste mot hedningarna: "Ok bygdo eth hws a then ända, / ther christin land ather vända / ok hednin land taka widher; / ther er nw swa godher frider, / mere lise ok mere roo / ok flere the ther a Gudh tro. / the hws heter Wiborgh ok ligger öster"; *Finlands Medeltidsurkunder* 1 (Helsingfors 1910), nr 215, s. 77–78. Även den s.k. första novgorodiska krönikan och flera andra annaler förlägger slottets grundläggning till 1293. Novgorodkrönikan nämner grundandet av en "stad" (gorod), de övriga källorna talar om "slott" (*castrum*). Viborg (Vybor) nämns i de novgorodiska krönikorna vid namn första gången under år 1322, då den novgorodiska storfursten Jurij anföll "nemtsernas", d.v.s. svens-karnas borg. *Novgorodskaja Letopis' po sinodal'nomu haratejnomu spisku* (Sankt Peterburg 1888), s. 302–303, 319–320.

För jubileumsåret lät det kareliska hembygdsförbundet Karjalan liitto, som grundats år 1940, prägla en särskild 700-årsmedalj. Karelens vapen har vanligen tolkats som symbol för den århundraden långa kampen mellan öst och väst. Foto Timo Kilpeläinen.

en stor "Pro Carelia"-fest. I programmet ingick bl.a. historiska tablåer till musik av Jean Sibelius.² Samma år utkom första delen av lektor W. G. Lagus *Ur Wiborgs historia*, på svenska och finska. Under jubileumsåret började man också planera slottets restaurering, på initiativ av Jac Ahrenberg, då stadsarkitekt i Viborg. Av historikern och arkivmannen J. W. Ruuth beställdes en ny *Wiborgs stads historia*, som var färdig 1906. Pro Carelia-festen var inte enbart en historisk kuriositet, utan ett för sin tid vanligt sätt att fira större jubileer. De första stora historiska jubileerna i Finland var Kejsarliga Alexanders-Universitetets 200-årsjubileum 1840 och 900-årsminnet av kristendomens införande 1857. Bägge evenemangen riktade sig till offentligheten, genom särskilda fester, publikationer, minnesmärken och upprustning av historiska sevärdheter. I samband med jubileet till minnet av kristendomens införande beslöt man för all framtid bevara S:t Henriks så kallade predikohus i Kumo, inneslutet i en särskild byggnad. Åbo domkyrka renoverades till sin interiör och försågs med historiemålningar. Personifieringen av historien till stormän och deras gärningar hade sin grund i den ryska historismen, som uppstått redan i slutet av 1700-talet. Männi-

² Jouko Teperi, *Pro Carelia, Vuosisadan iltama Helsingin Seurahuoneessa 13.11.1893* (Lappeenranta 1986), s. 9–16, 25–33. Festen var riktad mot förryskningen av Karelen, i folkbildningssträvandenas tecken. Tredje korståget eller grundandet av Viborgs slott nämndes inte uttryckligen vid arrangemangen, men enligt Teperi var alla medvetna om att festen gällde 600-årsminnet av Karelens anslutning till västerlandet.

pletterad version i fyra delar, stod färdig år 1981. Vid samma tider grundades på initiativ av professor Viljo Nissilä en ny publikationsserie *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita* för artiklar och smärre studier rörande "det avträdde Karelen, Viborg och Kexholm historia". Inom industri- och handelshistoria fortsattes den kända klassikern *Huset Hackman* (I–II, 1940, 1952) av Örnulf Tigerstedt med en ny del till firmans 200-årsjubileum 1991, *Ett handelshus i Wiborg*, Hackman & Co 1880–1925, utgiven av Sten Enbom och Carl Fredrik Sandelin. Starkast har emellertid den finländska bilden av Viborg under hela efterkrigstiden påverkats av bildverket *Viihryisä vanha Viipuri* [Gamla trevna Viborg], utgivet av Juhani O.V. Viiste, första gången 1945 och år 1994 i en fjärde upplaga. Bland de fåtaliga nya Viborgspublikationerna på svenska bör nämnas en artikelsamling, utgiven på våren 1994 av studentföreningen *Historicus* r.f., *Östra Finland – Det andra Finland*.⁵

I von Bonsdorffs och Ruuths arbeten projicerades städernas förflutna på olika lokala heroer, genom vilka man förklarade städernas uppkomst, tillväxt och utveckling. Lokala heroer i Ruuths stadshistoria är bl.a. marsken Tyrgils Knutsson, Karl Knutsson (Bonde), slottsherre i Viborg och tre gånger vald till konung i Sverige, Michael Agricola, biskop i Viborgs stift, greve Johann av Hoya och Burchhausen, som residerade på Viborgs slott i början av 1500-talet, samt Peter den Store. Lokalheroerna visade sig vara användbara för en historisering också av stadsbilden. Särskilt under 1890-talet restes både i Viborg och i Åbo minnesmärken, statyer och gravmonument över de egna lokalheroerna.

Att skapa ett gemensamt och konfliktfritt förflutet för Viborg visade sig vara svårt. Alla de minnesmärken och statyer som fennomaner och svekomaner, äldre rysk-nationellt sinnade och senare sovjetiska patrioter har upprest i Viborg från och med slutet av 1800-talet är goda exempel på historiens användbarhet för att manifestera politiska idéer. Ville Vallgrens staty av Tyrgils Knutsson, som symboliserade det svenska Viborg och avtäcktes år 1908, fick samma år en medtävlare som stod för det finska Viborg, en staty över Mikael Agricola. För finländarna symboliserade Tyrgils Knutssons staty den västerländska civilisationens seger över det ryska. Efter fortsättningskriget avlägsnades statyn som oförenlig med det ryska Viborg och ställdes undan i slottsmuseets magasin. I samband med Viborgsfestligheterna sommaren 1993 var den förnyade avtäckningen av Tyrgilsstatyn på sin ursprungliga plats vid Slottsbron, framför det f.d. historiska museet ett av de viktigaste evenemangen.

På motsvarande sätt stälptes den staty av Peter den Store som avtäckts

⁵ *Östra Finland – Det andra Finland*, *Historicus* skriftserie 11, red. Richard Palmgren, Kristina Ranki, Henrika Tandefelt (Helsingfors 1994). Artiklarna är skrivna av C.J. Gardberg, John Lind, Jyrki Paaskoski, Rainer Knapas, Sven Hirn, Matti Klinge, Marika Tandefelt, Robert Schweitzer, Agneta Rahikainen och Joachim Mickwitz.

på berget vid Tervaniemi år 1910 till 200-årsminnet av den ryska erövringen första gången av vita skyddskårister år 1918. På samma fundament restes "Självständighetens lejon", en skulptur av Gunnar Finne (1886–1952) till det fria Finlands 10-årsjubileum 1927. Peter den Stores staty cirkulerade mellan olika magasineringsställen i Helsingfors och Åbo innan den på 1930-talet uppställdes i Viborgs konstmuseum. Efter vinterkriget kastades "Självständighetens lejon" över ända av ryssarna och ersattes med Peter den Store. När finländarna igen erövrade Viborg i augusti 1941 revs kejsarstatyn ner än en gång och bitarna ströddes ut på Viborgska vikens strand. Enligt uppgifter av hembygdsforskaren J. J. Kepp i det nuvarande Viborg restes en nygjuten replik av statyn för tredje gången på Tervaniemi i augusti 1954.⁶

Först senare, i december 1957 restes i Viborg den för städerna i Sovjetunionen obligatoriska kolossala Lenin-statyn på f.d. Rödabrunnstorget.⁷ Namnet sägs härröra från ett blodbad, som Hertig Karl anställde på torget år 1599 med Sigismunds anhängare. Upplösningen av Sovjetunionens Kommunistiska Parti efter den s.k. Janajev-putschen 1991 medförde att Leninstatyerna störtades på många håll i Ryssland. Detta skedde inte i Viborg, där Lenin har fått stå kvar på Rödabrunnstorget, liksom bl.a. i en stor förgylld version inne i huvudpostkontoret.

Viborgska symboler

Viborg och det viborgska har för de flesta finländare blivit välkända genom en rik ström av skönlitteratur, krigsskildringar och memoarer. Hannes Sihvo, professor i inhemsk litteratur vid universitetet i Joensuu, har framhållit att mängden av memoarer, faktaböcker och skönlitteratur som rör denna enda stad även vid en europeisk jämförelse är synnerligen aktningvärd.⁸ I det nuvarande Finland lever Viborg som namn kvar i många företag och föreningar, som fortsatt sin verksamhet i "exil" efter kriget.

Viborgs viktigaste symbol är givetvis slottet, som har inspirerat konstnärer, författare, diktare och kompositörer både från Finland, Sverige och Ryssland. Severin Falkmans målning "Karl Knutssons uttåg till konungavälet i Stockholm 1448" (1885), Michael Erassis målning "Viborgs slott" (1854), Eino Leinos dikt "Viipurin vartio" [Vaktposten i Viborg] (1912)

⁶ Om Viborgs-statyernas historia, se. Sven Hirn, 'Viipurin patsaita', *Rajatapauksia*, s. 86–141; Rainer Knapas, 'Viipuri – vanha ruotsalainen, venäläinen ja suomalainen kaupunki', *Ikuinen Viipuri – ajankuvia seitsemältä vuosisadalta*, Kaukomieli XV (Keuruu 1993), s. 20–27; J. J. Kepp, *Vyborg. Hudozestvennye dostoprimecatel'nosti* (Vyborg 1992), s. 154–162.

⁷ Kepp, s. 172. Upphovsmän till Lenin-statyn på Rödabrunnstorget är skulptören S.V. Mikatadze och arkitekterna Ju.A. Djakonov och A.I. Alymov.

⁸ Hannes Sihvo, 'Suomalaisten kirjailijain Kannas'. Föredrag vid ett finsk-ryskt symposium över temat "Karelska näset – ett land mellan två kulturer", S:t Petersburg 6.9.1993.

På Tervaniemi, med utsikt över Viborgs slott, restes en staty över Peter den Store år 1910. Leopold Bernstamms staty störtades första gången av de vita år 1918 och förstördes av finländarna i augusti 1941. En nygjuten replik ställdes på 1950-talet upp på samma plats, på ett betydligt högre fundament.

samt Jean Sibelius "Karelia-svit" (1893) hör till de mest kända.⁹ "Karelia-sviten" var inspirerad av idén om "västerlandets utpost" och rörde sig i en Kalevala-värld, återspeglad i Viborgs slott. Slottets historia behandlades i flera guideböcker, baserade på de arkeologiska och byggnadshistoriska undersökningar som utfördes av professor Alfred Hackman fr.o.m.

⁹ Erik Tawaststjerna, *Jean Sibelius V* (Keuruu 1988), s. 143; Erkki Salmenhaara, *Jean Sibelius* (Helsinki 1984), s. 111–113. Enligt Tawaststjerna hade Sibelius försökt fånga atmosfären från Viborgs slott i Ouvertyr- och balladpartierna.

1880-talet.¹⁰ Finska Turistföreningens lokalavdelning i Viborg utgav år 1928 en guidebok över slottet, *Wiipurin linna, sen vaiheet ja nähtävyydet*, skriven av tidningsmannen Ilmari Raekallio (1896–1952); guideboken utkom som nytryck under jubileumsåret.¹¹ Nyare arkeologiska utgrävningar på slottsholmen har företagits sedan 1960-talet, av E. A. Kaljundi och V. A. Tjulenev. Fynd som daterats till 1100–1200-talen har på "etnografiska grunder" ansetts härröra från en karelsk bosättning.¹²

Viborgs slott och staden lever i det allmänna medvetandet i Finland mot en bakgrund av den utbredda uppfattningen om viborgarna och karelarna i allmänhet som glada och sällskapliga. Den karelska folkstammens egenskaper slogs fast av Zachris Topelius genom landskapsbeskrivningarna i Boken om vårt land (1875), använd som läsebok i folkskolorna under nästan hundra år. Enligt Topelius beskrivning är karelaren liksom solsidan av det finska folket: öppen, tillgänglig, livlig och lättsinnig, lätt ledd och lätt missledd, godtrogen som ett barn, icke utan sin andel av finsk envishet, men läraaktig och utrustad med gåvor, som endast behöva en god uppfostran för att ställa honom bland de främsta av hans folk.¹³

Enligt Sven Hirn är uppfattningen om de livliga karelarna emellertid en myt utan historisk verklighetsbakgrund. Hirn visar på ett övertygande sätt, att man för hundrafemtio år sedan allmänt ansåg karelarna vara trumpna och fåordiga. Heikki Ylikangas har – utan särskilda källangivelser – hävdad att karelarnas glada folklynne var en följd av att de gjort sig fria från de ryska donationsgodsen i landskapet. Karelarna själva ansåg sig inte vara vare sig särskilt gladlynta eller särskilt inbundna.¹⁴

¹⁰ Hackmans undersökningsresultat utgavs först under fortsättningskriget, med sikte på en kommande återuppbyggnad av staden och en restaurering av slottet. Alfred Hackman, *Bidrag till Viborgs slotts byggnadshistoria*, *Analecta Archaeologica Fennica XI* (Helsingfors 1944).

¹¹ Ilmari Raekallio, *Wiipurin linna, sen vaiheet ja nähtävyydet*, 2. uppl. (Jyväskylä 1993). Inspiratör för nyutgivningen av Raekallios skrift och ett annat Viborgstryck, Otto Imm. Helander, *Wiipurin Läänin Kalenteri* 1893, (2. uppl. 1992), var professor Hannes Sihvo, som skrivit nya slutord till bägge utgåvorna. De nyaste uppfattningarna om Viborgs slotts byggnadshistoria har sammanfattats av C. J. Gardberg i *Suomen keskiaikaiset linnat*, på sv. *Finlands medeltida borgar* (Keuruu 1993) s. 64–81.

¹² V. A. Tjulenev, 'Entisajan Viipurin uusista arkeologisista tutkimuksista', *Viipurin kaupungin historia I* (Lappeenranta 1982), s. 25–33. Gardberg 1993, s. 66. Enligt de utställningsföremål som finns i slottsmuseet fanns här redan på 900-talet en karelsk handelsplats. Resultaten har behandlats bl.a. under ett finskt-ryskt arkeologiskt symposium i Viborg i maj 1994.

¹³ Zachris Topelius, *Boken om vårt land*. Andra delen. Folket, kap. 87 – Karelarna.

¹⁴ Sven Hirn, 'Karjalaisten luonne', *Rajatapauksia. Vanhan Viipurin ja Karjalan kulttuurimuistoja* (Keuruu 1964) s. 36–48; Heikki Ylikangas, 'Verenperintö ei selitä pohjalaisuutta tai hämäläisyyttä', *Hiidenkivi* 2/1994, s. 18.

I sin studie behandlar inte heller Hirn källorna till Topelius tolkning av den karelska folkkaraktären. I förbigående hänvisar han till Runebergs *Älskyttarna* och den karelska gårdfarihandlaren, den brunskäggyvige Ontrus och hans kamrater, som jämfört med de tavastländska jägarna var påfallande livfulla.¹⁵ "Arkangeliterna", gårdfarihandlarna från det grekiskkatolska Karelens förstärkte särskilt under 1800-talets sista fjärdedel i västra Finland den stereotypa uppfattningen om karelarna som ett annorlunda, livligt och köpsläände folkslag.

Viborg har vanligen förknippats med en kosmopolitism, som i själva verket bestod av en multikulturell etnicitet, utformad enligt stadsbornas härstamning. Stadens överklass har i olika skeden utgjorts av svenska, tyska och ryska officerare, tjänstemän, präster och köpmän. Det finska i staden framträdde före självständighetstiden närmast hos ståndspersonernas tjänstefolk, hos pigor, drängar, åkare och hantverkare. Efter år 1917 ökade den finskspråkiga befolkningens andel snabbt. Under Viborgs jubileumsår 1993 utgavs en historisk studie över tyskarna i staden, *Die Wiborger Deutschen* skriven av Robert Schweitzer, föreståndare för stadsbiblioteket i Lübeck. I finländsk historieskrivning har man vanligen betonat balttyskarnas roll för handelshusen och för skolväsendet.¹⁶

Under medeltiden och 1500-talet hade staden en mängd tyska köpmän, som idkade handel med hansastäderna Reval, Danzig, Lübeck och Hamburg. Viborg fick ett betydande tyskt tillskott, när den svenska staden Nyen vid Nevans utlopp brändes under stora nordiska kriget. De tyska köpmännens guldålder i Viborg inföll under 1700-talet. Den nya ryska stats-tillhörigheten befriade staden från det merkantilistiska handelstvånget och lockade till sig särskilt engelska och holländska skeppare. Stadens första exportstapelvara var tjära och senare under århundradet sågvirke. Samtidigt var tyskarna i Viborg viktiga brobyggare till hov- och adelskulturen i S:t Petersburg och till den centraleuropeiska borgerliga stadskulturen. Schweitzer påstår något djärvt, att hela Gamla Finlands administrativa särställning under 1700-talet – likställigheten med rikets tre andra "tyska" provinser, Est-, Liv- och Kurland, baserade sig på den tyska köpmanskårens existens i Viborg.¹⁷ I kameralt och judiciellt avseende hade Viborgska guvernementet

¹⁵ Hirn, Rajatapauksia, s. 45. Om den karelska gårdfarihandeln och särskilt sätten att bedriva den se Mervi Naakka-Korhonen & Maija Keynäs, *Halpa hinta -- pitkä mitta. Vienankarjalainen laukkukauppa*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 491 (Rauma 1988), s. 174-190.

¹⁶ Robert Schweitzer, *Die Wiborger Deutschen*, Veröffentlichungen der Stiftung zur Förderung deutscher Kultur 3 (Helsinki 1993), rec. i HTF 1993, s. 598-600; om det tyska i Viborg se även Matti Klinge, 'Viipurin kulttuuritraditiosta', *Ikuinen Viipuri*, s. 49-53.

¹⁷ Jrf. Edgar Hösch, 'Deutsche Pedagogien in Altfinland', *Finnland-Studien 2* (Wiesbaden 1993), s. 35. Enligt Hösch hade uttryckligen de tyska förvaltningsjuristerna i Viborg en nyckelställning vid likställandet av Viborgska guvernementet med Estland och Livland.

understälts kammarkontoret och justitiekollegiet för "Est-, Liv- och Finland", men lagarna och processordningen var här svenska och därmed avvikande från den tysk-romerska rättstraditionen i de baltiska provinserna.

Vid 1800-talets ingång var man i Viborg väl underrättad om de nya idéströmningarna i Europa. Enligt Schweitzer var gymnasiets tyska lärare medvetna om det finska folkets existens och övertygade om att de bildade en egen nation. I bakgrunden låg Johann Gottfried von Herders (1744–1803) tankar, bl.a. gymnasielektorn August Thieme (f. 1780) hade studerat filologi för Herder vid universitetet i Jena. Förutom Thieme var hans kollega Ludwig Purgold (f. 1780) förtrogen med Herders produktion och mot denna bakgrund började pedagogerna vid Viborgs gymnasium studera den finska naturen, folket och folkdiktningen. På basen av sitt lingvistiska material sammanställde Purgold även en finsk-tysk-rysk ordbok år 1808.¹⁸

Efter Gamla Finlands förening med storfurstendömet övergick Viborgstyskarnas ledande ställning i kulturellt avseende till de nyinflyttade svenskspråkiga tjänstemannafamiljerna. Resenärer från västra Finland kunde emellertid ännu under 1800-talets senare hälft notera särskilda egenheter hos ståndspersonerna i Viborg, bl.a. deras egendomliga sätt att tala svenska och vanan att dricka champagne och spela kort mitt på dagen. Det mest negativa skedet i inställningen till tyskarna inföll under 1810-talet, då den skenbara efterblivenheten i Gamla Finland utan skäl lades stadens tyskar till last. Det tyska i Viborg kom i slutet av 1800-talet och vid 1900-talets början allt mera i kläm när det finska Viborg började passera det svenska och tyska inom kulturlivet. År 1910 utgjorde tyskarna redan mindre än en procent av stadens hela befolkning. De tyska, ryska, svenska och finska invånarna i Viborg bildade grund för den vitt kända viborgska toleransen.

Monrepos – parken invid Viborg

Under Viborgsjubileets år utgavs även en studie av Eeva Ruoff, *Monrepos, Muistojen puutarha* [Monrepos, minnenas trädgård], som behandlar trädgårdskonst och -arkitektur på den kända herrgården nordväst om Viborg. Ruoffs undersökning, som belönats med det s.k. Karelen-bokpriset för år 1993, baserar sig långt på Ludwig Heinrich von Nicolays (1737–1820) och sonen Pauls (1777–1866) brevväxling och boksamlingar i Helsingfors universitetsbibliotek.¹⁹ Tillsammans med *Viipuri – Vanhan Suomen pääkaupunki* [Viborg – huvudstad i Gamla Finland] av Ulla-Riitta Kauppi

¹⁸ Jfr Sven Hirn, 'Viborgsromantiken', *HTF* 1959, s. 7–13, 15–16. Thieme sammanställde även en finsk grammatik, som aldrig utgavs i tryck. Enligt Hirn var Viborgsromantiken trots allt isolerad från de europeiska huvudströmningarna och den blev tämligen kordivad. I Schweitzers undersökning tillmäts Thiemes, Purgolds och de övrigas strävanden en större betydelse.

¹⁹ Eeva Ruoff, *Monrepos, Muistojen puutarha* (Porvoo 1993).

och den ryske forskaren Michail Miltjik, likaså utgiven år 1993, rör sig Ruoff i det ryska Viborgska guvernementets eller Gamla Finlands historia.²⁰

Parken på Monrepos eller dåvarande Charlottendahl grundades av guvernören i Viborg, Petr Aleksejevitj Stupisjin (1718–1782), fr.o.m. 1750-talets senare hälft överkommendant för stadens garnison. Stupisjin hade tilldelats Linnasaari holme som lönehemman år 1758, i samband med att de högsta tjänstemännens avlöning i guvernementet ställdes på ny fot då den tidigare överkommendanten Afanasej Stepanovitj Isakov (f. 1690) utnämndes till guvernör i Viborg. Generallöjtnanten Adalbert Verchery de Coulon, Isakovs föregångare som överkommendant och ledare för byggnadsarbetena i fästningsdelen Kron S:t Annae fr.o.m. år 1732 hade i donation fått uppbära skatterna från sammanlagt 251 hemman i Viborgs landsförsamling, S:t Andrae, Jäskis och Säckijärvi. Efter hans död 1735 övergick de med vissa indragningar till hans änka. Genom en ukas av kejsarinnan Elisabet delades de Coulons donation så, att guvernören Isakov som taffelgods fick två tredjedelar och kommendanten på Viborgs slott en tredjedel. Överkommendanten Stupisjin övertog därmed 93 hemman i Viborgs landsförsamling, Säckijärvi och S:t Andrae, bland dem även hemmanen Lill-Ladugård på ön Linnasaari och de närliggande Liimatta och Naulasaari.²¹

Tillsammans med sin hustru Charlotte började general Stupisjin planera en s.k. engelsk park på sin egendom Lill-Ladugård men detta förverkligades inte före generalens död. År 1784 såldes Lill-Ladugård för 3 000 rubel till ståthållaren i Viborg, hertig Friedrich Wilhelm av Württemberg (1754–1816), som fortsatte parkens anläggning. Friedrich Wilhelm blev dock tvungen att avstå från sin park, som han gett namnet Monrepos redan år 1788. Tillsammans med Liimatta och Naulasaari (Freudenhof) övergick Monrepos för 10 000 rubel till Ludwig Heinrich von Nicolay, tronföljaren Paul Petrovitjs kabinettssekreterare och ekonomiförvaltare.

Utformningen av parken på Monrepos till en "romantisk" trädgård var ett resultat av von Nicolays mångåriga drömmar och projekt. Enligt Ruoff ville von Nicolay likt de av honom högt skattade romerska diktarna Horatius och Vergilius dra sig tillbaka från stadens jakt och hovlivets tvång till ett

²⁰ Ulla-Riitta Kauppi & Mihail Milčik, *Viipuri, Vanhan Suomen pääkaupunki*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 593 (Rauma 1993). – Monrepos har i Finland undersökts tämligen litet, även om Ruoff inte är den enda som ägnat sig åt saken. Att döma av litteraturförteckningen känner Ruoff bl.a. inte till en artikel av Rainer Knäpas, 'Puutarhataide Suomessa 1750–1810', *Ars Suomen taide* 2 (Keuruu 1988), s. 240–243, där Monrepos har en central ställning. – Betr. Kauppis och Milčiks arbete se rec. av Sven Hirn, *HTF* 2/1994, s. 345–348 och min mera kritiska recension av samma arbete, 'Vanhan Suomen Viipuri', *HAik* 2/1994, s. 156–159.

²¹ Jyrki Paaskoski, *Vanhan Suomen lahjoitusmaat 1710–1811* (manusk. för doktorsavhandling).

fridfullt liv på landet för att odla sina konstnärliga och vetenskapliga intressen. Ett för von Nicolay välkänt litterärt tema var också 1700-talspastoralernas längtan till lantlivets lugn, vilket han också behandlade i sina egna dikter. I tidevarvets politiska satirer, t.ex. Voltaires *Candide* (1759) framhölls i de antika diktarnas efterföljd trädgårdsodlingen som det enda bestående i en ständigt föränderlig värld.

Familjen von Nicolays Monrepos försågs med många referenser till 1700- och 1800-talens idériktningar, bl.a. beundran av antiken och exotiska länder, den romantiska herde- och riddardiktningen, exotiken och folkdiktningen. För von Nicolays högt bildade gäster var parken ett teckensystem, som återspeglade ägarnas idéer och världsbild. Samtidigt var Monrepos ett förädlat landskap, ett *Bildungslandschaft*, där parken bör ses som en egen världsbild, utarbetad i naturen med konstens medel. Vid behandlingen av det centrala forskningsproblemet, förhållandet mellan Ludwig Heinrich von Nicolays världsbild och parken på Monrepos när Ruoff emellertid bara begränsade resultat.

De vetenskapligt svaga sidorna i Ruoffs bok härrör från en slumpartad metod och en överbetoning av antikens semantiska betydelse, på bekostnad av 1700- och 1800-talens idéhistoria. Hänvisningarna till de klassiska auktorerna är på sin plats, men Ruoff förmår inte förklara återspeglingen av Ludvig Heinrich von Nicolays världsbild, d.v.s. parken på Monrepos, enbart genom analogier till Horatius och Vergilius. Därtill saknas hos Ruoff en utförligare översikt av 1700-talets idéhistoria och en grundligare bedömning av von Nicolays år i Ryssland. Genom Ruoffs arbete får man ingen uppfattning om von Nicolays roll som president i Ryska Vetenskapsakademien, som författare, som storfurst Pauls informator, sekreterare och ekonomiföreståndare. Bland samtida jämförelser har det allra mest närliggande materialet, de många palatsträdgårdarna kring S:t Petersburg – Peterhof, Gattjina, Tsarskoe Selo, Pavlovsk – helt utelämnats. Därmed blir von Nicolays Monrepos i Ruoffs tolkning något av ett kuriosum som förirrat sig till en främmande omgivning och förklaras genom i tid alltför avlägsna argument.

Det kinesiska parasoll, det turkiska tält och den Väinämöinen-staty som Ludvig Heinrich och Paul von Nicolay reste i parken på Monrepos representerade det allmänna intresset under 1700-talets senare hälft för det förgångna, särskilt för antiken och medeltiden, men i synnerhet var de uttryck för en allmän nyfikenhet gällande äldre och "primitiva" kulturer i historismens anda. Vetenskapliga undersökningar över antikens Grekland, Rom och Mindre Asien eller reseskildringar från avlägsna länder som Kina och öarna i Stilla havet eller t.o.m. Ryssland, lästes ivrigt av den europeiska publiken.²²

²² Reill, s. 213; Ernst Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment* (Princeton University Press 1955), s. 197–199.

Inom trädgårdskonsten hade Jean Jacques Rousseau (1712–1778) en central ställning. I *La nouvelle Héloïse* (1761) beskrev Rousseau naturen och landskapet i känslosamma termer, som åstadkom förvirring bland samtidens "upplysningsmän". Rousseaus beundran för det "vilda" landskapet framträdde även småningom som en förändring inom trädgårdskonsten. Den franska trädgårdens snörräta gångar och geometriskt klippta boskéer ersattes av den "engelska" – kinesiskt inspirerade – upplevelseträdgården, där det skenbart vilda och överraskande var noggrannt instuderat. En sådan trädgård skulle hos betraktaren väcka känslor av historiens orubbliga storhet. På motsvarande sätt betonade Rousseaus människobild, som i *Emile* (1762) fick sitt kanske främsta uttryck, trädgårdsskötselns betydelse för barnens uppfostran. Enligt *Emile*, som säkerligen inspirerat även von Nicolay, skulle barnet få utvecklas i fred utan tvångsåtgärder och straff. Trädgårdsskötseln och naturen överhuvudtaget fick en central roll för impulser och tänkesätt inom barnuppfostran, något som kommer tydligt till synes under Paul von Nicolays tidigaste år.²³

Eeva Ruoffs Monrepos-bok är den första mera omfattande kulturhistoriska undersökningen över herrgårdens park och som sådan ett nyttigt stöd för de pågående restaureringsarbetena. Bokens tyngdpunkt ligger på äldre tid, Ludwig Heinrich och Paul von Nicolays epok, men Ruoff har sökt fram uppgifter även från Friedrich Wilhelms personarkiv, som uppbevaras i Hauptstaatsarchiv i Stuttgart. Däremot blir Stupisjins andel mager, i brist på källor eller kännedom om dem. I källförteckningen saknas Paul von Nicolays dagböcker, som förvaras i landsarkivet i St Michel, vilket Ruoff inte förefaller ha varit medveten om. Förläggaren WSOY bör ges särskilt erkännande för ett högklassigt tryck av text och bilder.

Viborg av i dag

Den finländska Viborgslitteraturen har ägnat föga uppmärksamhet åt tiden efter år 1944. Stadens förfall och dess gamla historiska centrum har emellertid under en längre tid intresserat främst arkitekter från Finland. Till de mest kända exemplen hör de många arkitektur- och stadsplanehistoriska undersökningar som utgetts av f.d. stadsplanarkitekten i Viborg, professor Otto-I. Meurman och arkitekt Juha Lankinen. Därtill har man på arkitekturavdelningen vid Tekniska högskolan i Otnäs under 1990-talet framlagt några utmärkta diplomarbeten över Viborgs stads- och arkitekturhistoria. Av dem har Finska Historiska Samfundet 1994 utgett en undersökning av nuläget i den historiska stadskärnan, baserad på arkitekt Petri Neuvonens diplomarbete.²⁴

²³ Peter Gay, *The Enlightenment, An Interpretation, 2: The Science of Freedom* (New York 1969), s. 540–542.

²⁴ Petri Neuvonen, *Viipurin historiallinen keskusta, Rakennusperinnön nykytila* (Jyväskylä 1994).

Av det medeltida Viborg återstår endast några få byggnader. De flesta av borgarhusen från 1700-talets slut har förfallit snabbt under senare år. T.ex. den gula byggnaden i förgrunden, som tillhört köpmansläkterna Borchards, Weckrooth och Perander, restaurerades på 1980-talet men de inre delarna förstördes vid en eldsvåda år 1989. Foto Jyrki Paaskoski.

Med hjälp av särskilt uppgjorda kartor och stadsplaner samt en bifogad utförlig inventering av alla byggnader påvisar Neuvonen övertygande hur förstörelsen under kriget och den undermåliga återuppbyggnaden i sovjetisk regi på ett avgörande sätt har förändrat framtoningen av det gamla historiska centrumet i stadsdelen "Vallen". Enligt författaren stod staden i många år efter kriget som en ruinstad och de nya invånarna var helt ointresserade av bevarande eller restaurering av byggnadsbeståndet. Planerna fick inte heller något stöd av historien. Stadens arkivbestånd kunde ännu i juni 1944 förflyttas västerut undan förstörelsen. De restaureringar som fr.o.m. 1970-talet utförts av stadens medeltida byggnader, t.ex. S:t Hyacinthuskyrkan, representerar mera en skapande fantasi än försök att återgå till ursprungliga former. Neuvonen anser, att rekonstruktionerna inte ökar stadskärnans historiska värde. De återspeglar bara upphovsmännens historiska kunskaper, deras världsbild och den materiella verklighet som varit rådande vid olika tidpunkter. Därför ligger de synnerligen långt från det förflutna. Viborgs historiska värden ligger i helheten och inte i enstaka – tillsvidare misslyckade – försök att återställa byggnader till sitt "ursprungliga utseende". De viktigaste symbolerna för stadens arkitekturhistoria, slottet, klock-

tornet, Runda Tornet och saluhallen borde skyddas för all framtid, i annat fall blir Viborgs stadsbild förvanskad för gott.

Neuvonens arbete återgår i mycket på Juha Lankinens undersökningar av Viborgs nyare byggnadshistoria. I en av jubileumsårets böcker, *Viipurin seitsemän vuosisataa* [Viborgs sju sekel] (1993) skrev Lankinen den första översikten på finska av stadens ryska historia efter år 1944, också utnyttjad av Neuvonen. I sin artikel 'Menetetty Viipuri' [Det förlorade Viborg] beskriver Lankinen mycket sakligt återuppbyggnaden i det sovjetiska Viborg efter våren 1940 och på nytt fr.o.m. hösten 1944. Som skriftliga källor har han anlitat de Viborgs-samlingar som ingår i därvarande "landsarkiv", arkivet för Leningrads oblast, sovjetiska publikationer och lokala resehandböcker. Artikelns bildmaterial härstammar från ryska samlingar och har inte tidigare publicerats i Finland.²⁵

Enligt Lankinen skedde återuppbyggnaden långsamt; den finländska stadens infrastruktur var obekant för ryssarna och bristen på byggnadsmaterial i Sovjetunionen var kännbar ända till 1950-talets slut. Materialbristen gjorde att många gamla byggnader revs utan betänkligheter. Även om Viborg hade ingått bland de femton städer, som skulle bli de viktigaste återuppbyggnadsobjekten efter kriget i Sovjetunionen kom arbetena inte i gång. På 1950-talet började det redan bli hög tid, enligt ryska myndigheter hade bara tio procent av stadens byggnadsbestånd genomgått kriget utan skador. Återuppbyggnadens stagnation visade sig även i invånarantalet: i slutet av år 1945 hade Viborg 20 000 invånare och ännu i början av 1950-talet bara 35 000. Först genom ett intensivt bostadsbyggande på 1960-talet steg invånarantalet, enligt uppgifter från år 1965 till 65 000. I dag har staden närmare 100 000 invånare.

Fram till 1970-talet hörde Viborg enligt Lankinen till Sovjetunionens perifera delar, "där stadsborna mera sällan stördes av världshändelser eller andra aktiviteter". Turismen, som småningom kom i gång på 1960-talet, gav stadens myndigheter anledning att snygga upp stadsbilden och vissa byggnader. Men resurserna var för begränsade för att samtidigt bygga upp nya bostadsområden i förstäderna och återställa stadens historiska centrum. Först på 1970-talet var de första restaureringsarbetena färdiga, i samarbete med finländska forskare och byggare. Det mest kända av dem var nyinredningen av Runda Tornet till sin förkrigstida funktion som restaurang. Staden öppnade sig för turism från Finland när hotell Druzjba, byggt som ett finländskt-sovjetiskt samarbetsprojekt, öppnades vid Salakkalahti år 1982. Tidigare hade det varit omöjligt för utländska medborgare att övernatta i staden, som räknades till Sovjetunionens gränzon. Stadens enda hotell, Vyborg, f.d. Hotell Knut Posse, var avsett endast för ryssar.

Både Lankinen och Neuvonen antyder mellan raderna, att en restaurering

²⁵ Juha Lankinen, 'Menetetty Viipuri', *Viipurin seitsemän vuosisataa* (Rauma 1993), s. 64-99.

av Viborgs historiska centrum kunde bli ett stort samarbetsprojekt under kommande år. Av allt att döma skulle arbetena såsom hittills framskrida långsamt, i utvalda enstaka renoveringsdugliga byggnader. Neuvonen ser det som en möjlighet att de finländska insatserna kunde bestå i konst- och arkitekturhistorisk grundforskning och teknisk planering; på bägge områden finns arkivmaterial och sakkunskap att tillgå i Finland.

Viborg och framtiden

Jubileumsåret visade med all tydlighet, att Viborg fortfarande för finländarna är en minnenas och föreställningarnas stad, som speglar sig i det förflutna och har föga beröringspunkter med dagens verklighet. I artikelsamlingen Ikuinen Viipuri framhåller Tuomas Forsberg att debatten om Viborgs öde nästan enbart har knutits till frågan om återlämnandet av Karelen. Forsberg ser det som mera aktuellt att diskutera Viborgs framtid utan den politiska barlast som Karelen-frågan medför. I detta fall kunde utgångspunkterna bli de inslag av positiv image som staden står för och som kunde utnyttjas för framtiden. Med detta avser Forsberg t.ex. den traditionella glada livinställningen, sällskapligheten, gästfriheten, kosmopolitismen och toleransen.²⁶ Det förefaller dock som om uppfattningarna om stadens framtid hos de nuvarande viborgsborna och hos finländarna, som huvudsakligen lever i sina minnen, vore synnerligen svåra att förena. En gemensam grund för kulturformer eller värden saknas.

I samma artikelsamling framhåller kultur- och konsthistorikern Rainer Knapas genom många exempel, att staden inte heller i sina tidigare skeden har utgått från gemensamma värderingar hos invånarna. Tvärtom, Knapas betonar att stadsbilden har fått ge stoff än för svenska, än för finska eller ryska historieuppfattningar. I historiens ljus är Viborg beläget i ett gränsland mellan olika kulturinflytanden och hör till den flera hundra kilometer breda och svårdefinierade zon "mellan öst och väst" som börjar i Vita Havet och slutar vid Svarta Havet. Liknande mångkulturella och mångnationella städer, som präglats av krig, belägringar, maktskiften, namnbyten, förföljelser och folkförflyttningar är S:t Petersburg, Narva, Dorpat, Pskov, Minsk eller Istanbul och Sarajevo.²⁷

I slutet av 1980-talet, under Michail Gorbatjovs perestrojka-epok försökte man göra Viborg till en livaktig business-stad genom att utlysa den till ett frihandelsområde, för samföretag mellan västerländska företag och ryska affärsmän. Sovjetunionens sönderfall och Rysslands övergång till marknads ekonomi gjorde att Viborg blev bara en genomfartsort för transitotrafiken

²⁶ Tuomas Forsberg, 'Viipurin tulevaisuus: mielikuvia ja skenaarioita', *Ikuinen Viipuri – ajankuvia seitsemältä vuosisadalta, Kaukomieli XV* (Keuruu 1993), s. 139–149.

²⁷ Knapas, 'Viipuri', s. 9–10, 29–31. Övriga skribenter i artikelsamlingen är Sven Hirn, Matti Klinge, Erkki Kuujo, Jyrki Paaskoski och Carl Fredrik Sandelin.

mellan Västeuropa och S:t Petersburg. Samtidigt gick alla planer för frihandelszonen om intet. De enda större förändringarna i stadsbilden från senare år är den nya Neste-bensinstationen invid järnvägsstationen och köerna av långtradar från Finland, som sakta drar fram på de gropiga gatorna.

De Viborgs-studier som utgavs under jubileumsåret höll i huvudsak hög klass. Bland dem fanns helt nya undersökningar, men å andra sidan kunde man inte undgå ett onödigt citerande av gamla forskningsresultat. Jubileumsåret visade också att 1700-talets Viborg har blivit ett nytt intresseområde för forskarna. Delvis beror detta på att finländarna omsider har börjat utnyttja även ryskt arkivmaterial, vilket har utökat forskningens källunderlag i väsentlig grad. De ryska arkiven för äldre tider har visserligen stått öppna redan i årtal, vilket källförteckningarna i tyska, engelska och amerikanska Rysslands-studier har visat. Historikerna i Finland har kanske inte i tillräcklig utsträckning varit medvetna om att 1700-talets Viborg var en av rikets guvernementshuvudstäder, som hade sina egna, framför allt tyska särdrag.

Finländarnas omsorg om bevarandet av de gamla byggnaderna i Viborg var ett påfallande tema under jubileumsåret. Sedan ett par år tillbaka pågår även en internationell aktion, närmast inom arkitektkretsar, för att uppbringa medel för en restaurering av Viborgs stadsbibliotek från början av 1930-talet, ritat av Alvar Aalto och ansett som ett av den internationella arkitekturmodernismens klassiska verk. Både finländare och ryssar beklagade sig över penningbristen, som hade gjort att alla renoverings- och restaureringsprojekt hade avstannat. Samtidigt sköt man skulden för nedslitningen och förstörelsen i Viborgs centrum på den sovjetiska socialismen. Med lika goda skäl kunde man påstå, att socialismen åtminstone delvis också bevarade de gamla byggnaderna i Viborg. Oviljan att renovera gammalt och de små möjligheterna att bygga nytt bevarade staden i sin finländska gestalt från krigsåren, om än i starkt nedgången skick. Om Viborg hade upphöjts från sin provinsstatus så skulle den historiska stadskärnan knappast ha bevarats. I stället skulle vi ha fått de sovjetiska städernas typiska kolossala förvaltningsbyggnader, kulturhus, komsomolpalats och allt uppslukande perspekt. En sådan utveckling skulle ha gett en slutgiltig anledning från finländsk sida att betrakta Viborg som en tillflyktsort, existerande enbart i minnenas värld.

Vad göra när skörden slår fel?

Nyare finländsk forskning om försörjningskriser

HOLGER WEISS

Under de senaste åren har det i Finland publicerats en rad intressanta studier kring hungerkriser i Finland och Europa. Oiva Turpeinens undersökning om hungeråren 1867–68,¹ kan uppfattas som en utgångspunkt för den enligt finländska förhållanden relativt omfattande behandlingen av nödtider och därmed besläktade frågeställningar under de senaste åren. Forskningen har inte enbart gällt nödåren under 1800-talet, utan också liknande kriser både på 1700- och 1600-talen.

Seppo Muromas undersökning rörande de svåra nödåren 1696–1697 utformar sig till en utförlig källkritisk granskning av de kyrkböcker, mantalslängder och andra dokument som belyser krisen. Avhandlingen är dock inte i sig en "krishistorisk" studie i hur samhället överlevde eller dukade under. I främsta rummet är det fråga om en kvantitativ undersökning av dödligheten och samtidigt en kvalitativ undersökning av de källor som finns att tillgå. I hans utredning, som kunde klassificeras som en "handbok", framgår en intressant aspekt: att de dokument och andra källor som direkt eller indirekt beskriver och belyser samhällets kriser i Finland är förhållandevis rikliga redan på 1700-talet.² Materialet blir ännu rikligare för 1800-talet; förutom de officiella dokumenten finns det för denna period även en hel mängd insamlat muntligt material. Även om det tillgängliga materialet måhända i förhållande till vissa regioner i Europa kan uppfattas som tunnt, så tycks speciellt dokumentmängden rörande 1860-talets nödår i Finland vara av t.o.m. "europeisk klass".

1867-års hungerskris i Finland

Hungerkrisen 1867–68 i Finland har förbigåtts med tystnad i europeisk socialhistorisk forskning. Den främsta orsaken har varit språket, de få undersökningar som tidigare publicerats har inte varit tillgängliga för de historiker och socialvetare utanför Finland som undersökt nödår och kristider. Därför har de irländska

¹ Oiva Turpeinen, *Nälkä vai tauti tappoi? Kauhunvuodet 1866–1868*, Historiallisia tutkimuksia 136 (Jyväskylä 1986), rec. i *HTF* 1987, s. 132–137.

² Seppo Muroma, *Suurien kuolovuosien (1696–1697) väestönmenetyks Suomessa*, Historiallisia tutkimuksia 161 (Helsinki 1991).

Släp
Moder

och
och

Släp.
Moder.

Två kontraster under 1867-års hungersnöd i Finland. Karikatyr i Hufvudstadsbladet.

hungeråren på 1840-talet kommit att utgöra ett landmärke mellan det förindustriella och det industriella Europa. Missväxten på Irland och den därpå följande hungersnöden, massdöden och migrationsvågen har gällt som fallstudie för en agrarkris i ett förindustriellt samhälle. Det samma gäller nödåren i Finland under 1860-talet, som kulminerade under åren 1867–68. I jämförelse med den irländska hungersnöden, är dokumentationsläget för händelseutvecklingen i Finland betydligt bättre. För kris- och mentalitetsinriktade historiker ger den rikliga dokumenteringen en möjlighet att till fullo utnyttja nya forskningsrön, teorier och metoder som utvecklats vid granskningen av dagens nöd- och krissituationer runtom i världen.

Utgångspunkten för Turpeinens studie var frågan huruvida undernäring, d.v.s. hunger, som följd av missväxten år 1867 eller epidemiska sjukdomar var den egentliga orsaken till nödårens höga mortalitet. Turpeinen kom att beröra även andra förhållanden som bidrog till den höga mortaliteten, såsom de temporära vandringsarna från de drabbade regionerna för att söka uppehälle och utkomst samt de överfyllda fattig- och sjukstugorna runt om i landet. Frågan om statsmaktens agerande under nöd- och krisperioder under 1800-talet var det centrala tema för en senare undersökning av Turpeinen.³ Arbetet, som behandlade den finländska välfärdsstatens rötter, kunde även betecknas som en granskning av mötet mellan högtflygande ideal och den krassa verkligheten. De ansva-

³ Oiva Turpeinen, *Näläntorjunta ja hyvinvointivaltion perusteet. Hallinto ja kansalainen Suomessa 1808–1905* (Helsinki 1991), rec. i *HTF* 1992, s. 450–454.

riga inom statsförvaltningen var medvetena om nöden, de försökte genomföra olika kris- och nödhjälpsprogram, men dessa stupade för det mesta på situationens hopplöshet. Än fanns det inga pengar, än ingen infrastruktur. Med efterklokhetens ironi kunde man sammanfatta statsmaktens agerande som "för sent och för litet".

Befolkningens lidanden och umbäranden under nödåren på 1860-talet har utgjort temat för en socialhistorisk arbetsgrupp bestående av Antti Häkkinen, Vappu Ikonen, Kari Pitkänen och Hannu Soikkanen. Målet var att undersöka de sociala och ekonomiska aspekterna av nödåren, men deras bok kom därutöver att bli en framställning på både makro- och mikronivå.⁴ Genom att använda sig av bl.a. muntliga traditioner kunde de komma den enskilda nödlidande på spåren och berätta hans historia. Boken var en intressant öppning i både mentalitetshistorisk forskning och "historia nedifrån" vad gäller kris- och nödperioder.

Kari Pitkärens doktorsavhandling fortsätter den socialhistoriska och demografiska forskningen kring nödåren på 1860-talet.⁵ Till en del är det fråga om en kritisk kommentar till Turpeinens avhandling, speciellt till frågeställningen "hunger eller sjukdom", men avhandlingen är också en fördjupad analys av de demografiska och epidemiologiska förhållandena under nödåren. Som den första monografien på engelska över nödåren i Finland åren 1867–68 tjänar undersökningen syftet att presentera händelserna i Finland för en vidare forskarkrets.

Pitkärens avhandling består av åtta kapitel. De två första behandlar den teoretiska ramen samt metod- och källfrågor. I de tre följande kapitlen undersöker han de demografiska, socio-ekonomiska och epidemiologiska förhållandena i Finland både på makro- och mikronivå under 1860-talet. Kapitel sex och sju behandlar mortaliteten under nödåren, dess orsaker och följder. I centrum står förhållandet mellan undernäring, sjukdom, socialt trångmål och dödlighet.

Såsom alla krisforskare ställs även Pitkänen inför frågan om hur man skall definiera en hungersnöd. En sådan förknippas ofta med hunger, svält och undernäring, han framhäver dock med rätta, att dessa företeelser varken är synonyma eller beskriver en hungersnöds orsaker eller följder. Liksom andra krisforskare definierar Pitkänen en hungersnöd som en exceptionell situation – en situation som avviker från vardagen, genom att en markant minskning av livsmedelsproduktionen leder till en kollektiv katastrof. Förutom en misslyckad skörd spelar även andra faktorer in. Höjda spannmålspriser leder till att en stor del av befolkningen inte har råd att köpa spannmål.

Hur skiljer sig en kris från en katastrof, och hur förhåller det sig med överlevnadsstrategierna i en dylik situation? I dagens katastrofmättade mediavärld sät-

⁴ A. Häkkinen, V. Ikonen, K. Pitkänen, H. Soikkanen (toim.), *Kun halla näälän ruska toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet* (Helsinki 1991), rec. i *HTF* 1992, s. 134–138.

⁵ Kari J. Pitkänen, *Deprivation and Disease. Mortality During the Great Finnish Famine of the 1860s*, Publications of the Finnish Demographic Society 14 (Helsinki 1993).

ter man ofta automatiskt likhetstecken mellan exceptionella situationer, såsom en hungersnöd och en katastrof. Verkligheten är dock mera mångfacetterad. Gerd Spittler har i sin undersökning om hungersnöden i Air-regionen i Niger 1984–1985 framhävt, att man inte kan tala om en svältkatastrof utan hellre bör använda termen "hungerkris". Spittler framhäver att man inte kan använda termerna hungerkris, hungersnöd och hungerkatastrof synonymt, ty dessa termer beskriver olika överlevnadsstrategier och avvikande handlingsmönster i en exceptionell situation. En nöd implicerar ett passivt lidande, en kris däremot ett aktivt handlande. Till skillnad från dessa innebär en katastrof en extrem situation, där människorna svälter ihjäl en masse och/eller samhället i dess dittillsvarande form bryter samman.⁶

Leder en markant minskning av livsmedelsproduktionen automatiskt till hungersnöd? Frågan har debatterats livligt under de senaste decennierna. Uppfattningarna har gått markant i sär, forskare i det ena lägret vidhåller att det finns ett klart samband mellan minskad tillgång på livsmedel och en svältkris. Det andra lägret följer i stort sett den indiske ekonomen Amartya Sen's teori om att en minskad livsmedelstillgång inte automatiskt behöver leda till en svältkris, utan att det fr.a. är fråga om att hushållen inte har råd att köpa livsmedel till ett (temporärt) högt pris.⁷ Pitkänen behandlar i sin avhandling utförligt dessa två teorier (s. 51–68) och kan konstatera att båda företeelserna förekom. Mellan åren 1860 och 1867 råkade landsbygdsbefolkningen, fr.a. den icke-jordägande befolkningen, ut för en gradvis minskning av sin köpkraft, samtidigt som spannmålstillgången minskade. Dock var det enligt Pitkänen 1867–1868 inte mera en minskad köpkraft, utan främst en nästan total avsaknad av spannmål som ledde till hungersnöd.

Förutom tillgången på livsmedel har även sociala och ekonomiska faktorer betydelse i samband med en hungersnöd. I och för sig är dessa faktorer intimt kopplade till varandra – en missväxt (av den typ som i Finland 1867) leder till social och ekonomisk kris, människor beger sig på tiggarfärder till regioner, där de hoppas få mat. Migrationen har flera följder, den hungrande befolkningen på drift sprider livsmedelsunderskottet även till områden som ännu inte drabbats, medan den kvarvarande befolkningen i en "hungerregion" teoretiskt har en bättre möjlighet att dela på de kvarvarande tillgångarna. Migrationen hade även en mörkare sida – de vandrande tiggarna spred sjukdomar och epidemier runt om i landet och var själva till följd av sin utmattning de första som blev smittade.

En viktig faktor i samband med en hungersnöd är fattigdomen och hushäl-

⁶ Gerd Spittler, *Handeln in einer Hungerkrise. Tuaregnomaden und die grosse Dürre von 1984* (Opladen 1989), s. 22–23. Pitkänen förknippar hungersnöd med en hög mortalitet (i varje fall i Finland åren 1867–68), dock framgår det i hans avhandling, att termen inte kan översättas med hungerkatastrof, ty dödligheten berodde på andra orsaker än direkt svält.

⁷ Se bl.a. Jean Drèze & Amartya Sen, *Hunger and Public Action*, WIDER Studies in Development Economics (Oxford 1989).

lens sårbarhet. Fattigdom och socialt kaos går hand i hand, både som orsak till och följd av en hungersnöd. Pitkänen ville i sin avhandling undersöka huruvida det fanns ett samband mellan undernäring och smittosamma sjukdomar/epidemier och den höga mortaliteten. Två förklaringar verkade plausibla utgående från forskningslitteraturen – en samverkande effekt mellan undernäring och epidemier samt en social kris. Det senare fallet innebär att en hungersnöd leder till socialt kaos, migration, överfyllda fattig- och sjukstugor och en kollaps beträffande hygieniska förhållanden. Hans egen slutsats (s. 117) är att förklaringen är mera mångfacetterad. Fattigdom, undernäring och socialt trångmål är intimt förbundna med varandra och går enligt Pitkänen inte att skilja åt i krisen i Finland.

Pitkänens framhävande av triangeln hungersnöd – fattigdom – sjukdomar i samband med krisdödligheten ansluter sig till likartade situationer runt om i världen. Människorna dog under hungeråren 1867–68 främst som en följd av "tyfus", d.v.s. fläckfeber (*typhus exanthematicus*, även kallad hungertyfus) och tyfus (*typhus abdominalis*) och rödsot (dysenteri).⁸ Båda formerna av "tyfus" är typiska indikatorer på ytterst dåliga hygieniska förhållanden. Tjugo år före hungersnöden i Finland 1867–1868 beskrev en ung tysk läkare, Robert Virchow, liknande förhållanden i Oberschlesien 1847/1848. Bilden var den samma som man återfinner i Finland: smuts, sjukdomar, elände och nöd förorsakade av misskötsel, efterblivenhet och missväxt.⁹ För 1900-talets katastrofer gäller ofta samma sak: hungern dödar sällan, utan dess följder – sjukdomarna.¹⁰

⁸ År 1867 dog 21 026 personer i "tyfus" och 1 038 i rödsot (av sammanlagt 69 774 dödsfall), år 1868 var siffrorna 59 582 för "tyfus" och 7 855 för rödsot för sammanlagt 137 720 registrerade dödsfall i de lutherska församlingarna. (Pitkänen, s. 70).

⁹ Rudolf Virchow, 'Mitteilung über die in Oberschlesien herrschende Typhus-Epidemie', *Archiv für pathologische Anatomie und Physiologie und für klinische Medicin* 2 (1848), citerad i Manfred Vasold, *Pest, Not und schwere Plagen. Seuchen und Epidemien vom Mittelalter bis heute* (München 1991), s. 239–240. Virchow kände inte till skillnaden mellan fläckfeber och tyfus, men kunde klart påvisa den allmänna misärens orsaker.

¹⁰ Alexander de Waal har ifrågasatt den vanliga modellen "fattigdom - svält - död" i sin undersökning om hungersnöden 1984 i Darfur i västra delen av Sudan. I stället påpekar han, att dödligheten under en hungersnöd är en följd av en kollaps i det allmänna hälsotillståndet. Hans "hälso-krismodell" går ut på att (i detta fall) "torka + social villervalla + ekonomisk kris leder antingen till a. livsmedelskris - fattigdom eller b. hälsokris - död". Detta innebär enligt honom, att en hungersnöd förorsakar både fattigdom och död, men parallellt, inte p.g.a. av varandra. A. de Waal, *Famine That Kills: Darfur, Sudan, 1984–1985* (Oxford 1989), s. 186–194. Även i Finland har det tidvis förts en mycket het debatt kring frågan huruvida svälten eller sjukdomarna låg bakom den höga mortaliteten under katastrofer (se bl.a. *Häik*, 1987). Eino Jutikkalas insats i den demografiska forskningen är vida känd och behöver här inte närmare presenteras. Som en god sammanfattning tjänar hans bok *Kuolemalta on aina synsä: maailman väestöhistorian ääriivivoja* (Porvoo 1987, 3:e uppl. 1994), rec. i *HTF*, 1990, s. 355–358.

Bilden av en hungersnöd blir av nödtvång mera mångfacetterad ju djupare man för analysen av orsaker och följder. I bakgrunden finns inte bara en ekologisk kris, t.ex. en köldknäpp och därpåföljande missväxt, utan även en kris på det sociala och det ekonomiska planet – och kanske t.o.m. en politisk kris innan situationen eskalerar till en hungersnöd. Denna i sin tur behöver inte nödvändigtvis vara liktydig med massvält och en katastrof av apokalyptiska mått. Det är av avgörande betydelse att skilja mellan "nöden, krisen och katastrofen". I Pitkänens framställning framgår tydligt, att hela 1860-talet var ett krisdecennium med återkommande missväxter och skördebortfall. Dock ledde situationen först 1867/1868 till en allvarlig katastrof. Detta innebär, att samhället på ett eller annat sätt klarade av skördebortfallen 1857–1866. Först 1867 var de lokala, regionala och nationella överlevnadsstrategierna uttömda. Ävenledes framgår det av tidigare undersökningar, att den drabbade befolkningen ingalunda förblev passiv inför sitt öde. Migrationen kan även tolkas som ett aktivt handlande, en överlevnadsstrategi för de fattiga och nödställda.

Sockenmagasin som krislager under 1700-talet?

Undersökningen av kriser och deras sociala och ekonomiska aspekter har i Finland inte enbart fokuserat sig på nödåren under 1860-talet. Därom vittnar både Ilkka Teerijokis och Tapio Hämyrens doktorsavhandlingar. Dessa avhandlingar tycks i första hand varken beröra hungerkriser eller nödår. Teerijokis avhandling behandlar idé och verklighet i fråga om sockenmagasinen i Finland under 1700-talet.¹¹ Avhandlingen inleds med ett kapitel om nyttans ti-
devarv och de ekonomiska idéerna på 1700-talet i Sverige. Utgångspunkten är dels det kroniska spannmålsunderskottet i riket samt försöken att råda bot på det. Som känt innebär 1700-talet en brytning inom den svenska jordbrukspolitiken, i bakgrunden fanns dragkampen om och kritiken av den merkantilistiska politiken. Statsmakten förde fram sockenmagasinen som en lösning på spannmålsproblematiken; redan år 1723 lade lantmarskalk Lagerborg fram ett förslag i frågan. Den stöttes och blöttes vid flera riksdagar fram till 1740-talet, utan att några nämnvärda resultat uppnåddes. Teerijoki påvisar, att bondeståndet ställde sig kategoriskt negativt, medan adeln överlag ansåg idén vara genomförbar. Sockenmagasinen skulle nämligen uppföras och övervakas av bönderna, statsmakten skulle på detta sätt inte behöva investera i institutionen. Kritikerna menade å ena sidan att det varken var lönsamt eller realistiskt att magasinera spannmål på lokalplanet. Å andra sidan uppfattade man förslaget om att inrätta sockenmagasin som ett påbud från statsmaktens sida, d.v.s. institutionen uppfattades ha en för merkantilistisk framtoning.

En vändpunkt i debatten kring sockenmagasinen blev ett kungligt brev 1750, som i mycket positiv anda tog ställning för saken och förordnade landshövdingarna att se till att magasin grundades. Genom brevet fick institutionens pådriva-

¹¹ Ilkka Teerijoki, *Nälkävuosien turva? Pitäjänmakasiinit Suomessa 1700-luvulla*, Historiallisia tutkimuksia 175 (Helsinki 1993), rec. i *HTF* 1994, s. 117–119.

En fattigmansstuga under krisåren på 1860-talet. Vy från Kuolismaa by i Ilomants socken. Foto K. Kyander. (Museiverket.)

re ett viktigt argument att stöda sig på, och Teerijoki påvisar, att grundandet av sockenmagasinen i vissa delar av Finland tog fart under 1750-talet. Dock var framgången endast regional och temporär, under den gustavianska tiden stod de flesta av magasinerna tomma och själva institutionen hade förfallit. Överlag var det endast i Nylands och Tavastehus län som sockenmagasinen hade större framgång, i Kymmenegårds, Savolax och Karelens län liksom i Åbo och Björneborgs län tog grundandet aldrig riktigt fart. I Österbotten upplevde institutionen visserligen ett kort uppsving på 1750-talet, men detta varade endast ett knappt årtionde. Under senare delen av 1700-talet råkade institutionen även i Österbotten helt på förfall.

Orsakerna till att magasinsinstitutionen på många plan blev en torso och aldrig kom att motsvara förväntningarna är många. Teerijoki redovisar för det allmänna motstånd idén mötte bland (de självägande) bönderna. Än var det fråga om att bönderna ansåg det vara direkt oekonomiskt att lagra spannmål på lokal nivå i stället för att sälja och få inkomster. På andra håll hänvisade man till att man överhuvudtaget, även under goda skördeår, hade svårt att uppnå ett tillräckligt stort överskott att magasinera. Dessutom krävde man att kronan skulle underlätta inrättandet av magasin i mycket större omfattning än vad som var fallet – själva idén byggde ju på att institutionen skulle byggas upp och handhas av bönderna utan att staten skulle behöva satsa kapital.

Även om undersökningen behandlar sockenmagasinens tillkomst och institutionens kräftgång, kan den även granskas ur ett "krishistoriskt" perspektiv. Fungerade magasinen som krisstrategi? Teerijoki påvisar i sin avhandling att så inte var fallet. Den lagrade mängden spannmål i sockenmagasinen uppgick även under institutionens glansperiod under 1750-talet endast till någon tunna per kapita – för litet för att under en missväxt kunna täcka ett allmänt spannmålsbortfall. I början av 1800-talet hade den magasinerade mängden spannmål minskat till endast några kappar per invånare. Detta motsvarade enligt Teerijoki reservlager för i bästa fall ett par veckor (Nylands län), i värsta fall endast några dagar (Åbo och Björneborgs län, Vasa län).

En intressant fråga, som Teerijoki inte besvarar, är sockenmagasinens roll under de återkommande missväxt- och nödåren under 1700-talet. Den magasinerade säden kunde ställas till fattigvårdens föfogande, men frågan är öppen hur det var under krisår. Avhandlingen ger intrycket att sockenmagasinen de facto hade ringa betydelse för att bemöta skördebortfall – institutionen uppfyllde alltså inte ens sin primära uppgift.

Sockenmagasinens historia kan ses som en analogi till Turpeinens studie om idén om välfärdssstatens uppbyggnad – idén om att förebygga kriser och den kalldusch realiteterna kunde innebära. Sockenmagasinen tycks ännu mindre än storfurstendömet administration haft en reell möjlighet att svara mot de krav som ställdes.

Binäringarnas betydelse under hungerkriser

Tapio Hämydens avhandling om området norr om Ladoga, Gränskarelen, om dess befolkning och utkomst 1880–1940,¹² handlar visserligen om Gränskarelens "uppgång och fall" som ett El Dorado – först som en industriregion nära knuten till S:t Petersburg, därefter som de finländska skogsbolagens gröna guldgruva under 1920-talet. Hämydens avhandling försvarar dock sin plats i en redovisning av "kris- och överlevnadsforskning". Gränskarelen var som merparten av Finland i agrikulturell mening en krisregion, ty svedjebruket kunde inte ge en tillräckligt stor skörd för att livnära hela befolkningen. Därtill kom problemet med donationsgodsen, vilket innebar att det inte ens fanns en självägande bondebefolkning. I stället var befolkningen tvungen att ty sig till andra inkomstkällor för att överleva.

Redan avhandlingens rubrik – "i rörelse för att söka bröd" – antyder att hushållen i Gränskarelen i ett tidigt skede under 1800-talet fick sin huvudinkomst genom bisysslor. Det kan ha varit av avgörande betydelse för hushållens förmåga att klara livhanken under missväxt- och nödår. Jordbrukskriser var visserligen återkommande och hade ofta tidsmässigt motsvarigheter i det övriga Finland, men direkta hungerkriser var ovanliga i Gränskarelen. Endast ifall (huvud)inkomsten från bisysslorna föll bort råkade hus hållena här i kris. Till skillnad från

¹² Tapio Hämynen, *Liikkeellä leivän tähden. Raja-Karjalan väestö ja sen toimeentulo 1880–1940*, Historiallisia tutkimuksia 170 (Helsinki 1993).

de krisdrabbade regionerna i östra och norra Finland, där biinkomsterna spelade en underordnad roll, var Gränskarelen (liksom resten av S:t Petersburgs uppland, d.v.s. Karelska näset) inte i första hand beroende av jord(- och svedje)bruket.¹³

Hämynens redovisning av situationen i Gränskarelen under krisåret 1867 kan kopplas ihop med Turpeinens studie över statsmaktens agerande och Pitkänens avhandling. I sin diskussion om donationsväsendets upplösning skriver Hämynen (s. 93) att år 1867 var avgörande i detta hänseende. Då fick senaten fullmakt av lantdagen att ta upp ett lån på 12 miljoner mark för att lösa in all donationsmark. Kan detta lantdagsbeslut ha inverkat på senatens negativa inställning till att ta upp flera lån för att köpa spannmål? I så fall får den politiska aspekten av nödåren 1867-68 en vidare betydelse.

Kriserfarenheter i Europa

En sammanfattning av "krisforskningen" erbjuder artikelsamlingen *Just a Sack of Potatoes? Crisis Experiences in European Societies, Past and Present*.¹⁴ Boken består av nio artiklar som behandlar nödår och överlevnadsstrategier från 1500-till 1900-talet i England, Irland, Sverige, Finland, Polen, Österrike och Italien. Som en röd tråd löper å ena sidan frågan hur den drabbade befolkningen försökte att möta en kris, å andra sidan hur förhållandet mellan makthavarna och undersåtarna accentuerades under en kris. Artiklarna belyser genom olika fallstudier i tid och rum statsmaktens förändrade attityd gentemot de nödlidande – i första hand var det fråga om att trygga statens och/eller kollektivets enhet, inte den individuella välfärden.

En annan utgångspunkt är teorin om krisen som en social process snarare än en plötslig händelse. De olika artiklarna följer ett gemensamt grundmönster: kriser är ett resultat av en "akkumulativ process", där en plötslig händelse, en missväxt, ett krig eller en naturkatastrof ofta är den utlösande faktorn, men det förefaller klart att det inte är dylika enstaka faktorer som leder till en kris. Med andra ord kan man bakom de flesta kriser i Europa fram till dags dato identifiera sociala och ekonomiska strukturer som i sig ger upphov till att vissa samhällen eller vissa samhällsgrupper är mera sårbara inför plötsliga omkastningar än andra.¹⁵

¹³ Hämynen undersökning om binäringsarnas betydelse som en inkomstkälla oberoende av jordbruket är i samklang med den tidigare forskningen om ämnet. Se bl.a. Max Engman, *S:t Petersburg och Finland. Migration och influens 1703-1917*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 130 (Helsingfors 1983), s. 153-158. Hämynen koncentrerar sig för sin del på att undersöka hur storfamiljen i Gränskarelen klarade av jordbrukets kris samt hur denna strukturella kris kom att leda till storfamiljernas gradvisa upplösning under övergången till 1900-talet.

¹⁴ Antti Häkkinen (ed.), *Just a Sack of Potatoes? Crisis Experiences in European Societies, Past and Present*, Studia Historica 44 (Helsinki 1992).

¹⁵ Ett intressant (teoretiskt) inlägg i diskussionen om förhållandet mellan fattigdom,

Tiggande mor med sitt barn – vy från hungersnöden i Irland under slutet av 1840-talet. Originallet är taget ur James Mahony's Sketches in the West of Ireland (The Illustrated London News, Feb. 13, 1847), publicerat i Häkkinen (ed.), Just a Sack of Potatoes?

Undersökningen av en egentlig kris är en annan utgångspunkt för många av artiklarna. Liksom bakgrunden och orsakerna till en kris måste ses som ett komplext samspel mellan ett flertal faktorer, är inte heller själva krisen en enhetlig händelse utan består av en rad faser som i snabbare eller långsammare takt avlöser varandra. Tiden och rummet spelar en avgörande roll. Ju längre

hunger och hungersnöd framlade Hans G. Bohle och Michael J. Watts i deras artikel 'The space of vulnerability: the causal structure of hunger and famine', *Progress in Human Geography* 17: 1 (1993), s. 43-67. Artikeln behandlar sårbarhet (vulnerability) som en individs eller ett hushålls risk att bli utsatt för stress och kriser samt risken att ha otillräckliga möjligheter att bemöta detta hot. Följden av denna sårbarhet innebär likaledes en fara för en individ eller ett hushåll – konsekvensen av stress- och krisituationer är ofta en smygande fattigdom och därmed en ökad sårbarhet. Bohles och Watts diskussion kunde analogt överföras till forskningen om 1860-talets krisår. Frågan skulle då gälla hur de befolkningsgrupper, som var mest sårbara redan under "normala" år handlade och överlevde krisårtiondet. I den finländska forskningen har det klart framgått, att de hushåll som var mest sårbara och redan före år 1867 råkat i en "fattigdomsspiral", drabbades först och värst under nödåren 1867-68. Mindre uppmärksamhet har forskarna riktat på tiden omedelbart efter nödåren: kan man identifiera en smygande fattigdom även i Finland?

bort från centralmakten krisen inträffar, desto långsammare är reaktionerna. Detta gäller inte enbart i geografisk bemärkelse, utan även här kan man urskilja det sociala, mentala och ekonomiska avståndet till centralorten och makthavarna.

Statsmaktens och makthavarnas intresse och agerande under en kris spelar en viktig om också inte en avgörande roll. Den centrala frågan är huruvida statsmakten och makthavarna kände ett ansvar för kollektivets välbefinnande. Så länge statsmakten endast var en extern part utan tillräckliga resurser att ens teoretiskt kunna garantera kollektivets överlevnad, kom hjälpen mera att inrikta sig på individer än på hela befolkningen. Den institutionaliserade nödhjälpen tog fart först med den moderna statens framväxt – och som en följd av att de nödlidande massorna hade blivit en politisk maktfaktor.

Slutligen behandlar ett flertal av artiklarna den drabbade befolkningens överlevnadsstrategier. Det framgår tydligt att den vanliga klichén om "nödlidande och utblottade" är ytterst problematisk, om inte direkt missvisande. Passiviteten bland de drabbade befolkningsgrupperna har tidigare varit ett argument, men ett flertal studier inte bara över krissituationer i Europa utan även i tredje världen visar, att den drabbade och sårbara befolkningen ingalunda kan beskyllas för passivitet. Ett flertal aktiviteter, såsom migration, social (och religiös) protest eller ändrade matvanor kan även tolkas som ett led i att överleva, d.v.s. en aktiv handling under en kris.

Forskningen rörande kriser och överlevnadsstrategier i Finland har under 1990-talet producerat en rad intressanta studier. I översikten har endast ett antal av dessa behandlats. Förhoppningsvis ger den finländska forskningen även utslag på det internationella planet – ett led i detta är att forskningsrönen publiceras på ett av de "tungas" vetenskapliga språken, engelska, franska eller tyska.

Mannerheim fortsätter att fascinera

KARI SELÉN

Den som granskar de tre första decennierna av det självständiga Finlands historia möter Mannerheims gestalt överallt. Det är därför inget att förvåna sig över att det har uppstått en hel Mannerheim-litteratur. Det är inte min avsikt att behandla den mera utförligt, utan att belysa den med hjälp av några nyare exempel. Mannerheim behandlas givetvis dessutom i en mängd memoarer samt i översiktsarbeten och specialundersökningar över olika perioder och temata.

Den tidiga Mannerheim-litteraturen var en del av "frihetskrigslitteraturen". Hannes Ignatius gav redan 1918 ut en anspråkslös skrift som också innehöll ett antal tal och texter av Mannerheim – det var på sätt och vis fråga om att presentera Den Vite Generalen för finländarna. Kai Donner publicerade en biografi 1934; den präglas av en viss subjektivitet och skildringens föremål var inte särdeles nöjd med slutresultatet.¹

Mannerheims 70-årsdag 1937 omgavs av en ofantlig uppmärksamhet. Till hans ära utgavs en rikt illustrerad festskrift, som inte längre anslöt sig lika omedelbart till "frihetskrigslitteraturen".² Man började skapa en bild av marskalken som hela folkets Mannerheim. Den vita myten omformades till en för alla gemensam myt. Behovet av sammanhållning var exceptionellt stort under kriget och överbefälhavaren Mannerheim behövdes som en förenande faktor. Det var möjligt att göra honom till en sådan eftersom han visat försonlighet ända sedan 1918 och i sina offentliga framträdanden betonat vikten av nationell enighet. Man fortsatte att ge en glättad bild av Mannerheim; de publikationer som kom ut till hans 75-årsdag 1942 ger goda exempel på hur han dyrkades.³ De böcker som nämnts ovan kom alla ut på landets båda nationalspråk.

J. E. O. Screen har i sin moget avvägda framställning konstaterat, att det under Mannerheims livstid var mycket svårt att skriva objektivt om honom och hans inflytande på Finlands historia.⁴ Händelserna låg så nära i

¹ Hannes Ignatius, *Carl Gustaf Mannerheim. Biografi, tal, telegram* (Helsingfors 1918, 114 s.). Kai Donner, *Fältsmarskalken friherre Mannerheim* (Helsingfors 1934, 249 s.).

² *C.G. Mannerheim* (Helsingfors 1937, 301 s.).

³ T.ex. *Fältsmarskalk Mannerheim 75 år den 4 juni 1942. Festskrift* (Helsingfors 1942, 185 s.).

⁴ J. E. O. Screen, *Mannerheim: The years of preparation* (London 1970, ix & 158 s.).

Behandlad nyare litteratur:

Mannerheim. Sotilas ja ihminen. Helsingin yliopisto, vapaan sivistystyön toimikunta & Yliopistopaino. 171 s. Helsinki 1992.

Veijo Meri, *Suomen marsalkka C.G. Mannerheim.* WSOY. 454 s. Andra uppl., Juva 1990 (första uppl. 1988). På sv: *C. G. Mannerheim, marsalkken av Finland.* Natur och kultur. 514 s. Stockholm 1989.

Tutkimusmatkailijat, ystäväit, vaikuttajat – Gallen-Kallela & Mannerheim – forskningsresande, vänner, påverkare. Gallen-Kallelan Museo, 97 s. Helsingfors 1992.

Sakari Virkkunen, *Mannerheimin kääntöpuoli.* Otava. 171 s. Keuruu 1992.

Leonid Vlasov, *Mannerheim Pietarissa 1887–1904.* Gummerus. 154 s. Jyväskylä 1994. På sv: *Mannerheim i Petersburg 1887–1904.* Gummerus. 153 s. Jyväskylä 1994.

tiden och marsalkken väckte starka känslor. Luckorna i det källmaterial som stod till forskningens förfogande uppmuntrade heller inte någon att försöka.

Efter Marsalkken

Situationen började förändras efter Mannerheims död. Det första inlägget gjordes av den bortgångne själv genom de postuma memoarer som utkom 1951–1952.⁵ Han hade haft medarbetare, vilkas arbete han noga övervakade. Marsalkken bestämde strikt vilken bild memoarerna skulle ge av honom för senare generationer. Han beslöt vilka saker han avsåg att komma ihåg och vilka som utelämnades. Memorerna var hans testamente, hans sista budskap till Finlands folk.

Memoarerna hade en officiell karaktär. Mannerheim koncentrerade sig på sin verksamhet i offentligheten och var förtegen om sitt privatliv. Erik Heinrichs verk kompletterar memoarerna.⁶ Han behandlar marsalkken ytterst aktingsfullt och lojalt. Han polemiserar inte mot memoarerna, trots att han som

⁵ G. Mannerheim, *Minnen I-II* (Helsingfors 1951–1952, 434 + 462 s.)

⁶ Erik Heinrichs, *Mannerheim-gestalten I. Den vite generalen 1918–1919. II. Marsalkken av Finland* (Helsingfors 1957–1959, 387 + 479 s.).

nära arbetskamrat skulle ha haft förutsättningar att göra det. Han berättade mindre än han visste. Han gläntade också, visserligen mycket försiktigt, på den ridå som omgav marskalkens privatliv. Ännu efter Heinrichs var Mannerheim emellertid fortfarande en officiell person, en man utan privatliv.

Stig Jägerskiölds monumentala Mannerheim-biografi började utkomma 1964 och innebar en vändpunkt i litteraturen på området, även om hans inställning till föremålet för levnadsteckningen påminner om Heinrichs.⁷ Inte heller Jägerskiöld ger sig in på att polemisera mot memoarerna. Hans inställning är orubbligt uppskattande och förstående. Den principiella skillnaden jämfört med Heinrichs biografi är att Jägerskiöld lyfter fram Mannerheim som människa och ger honom ett privatliv. Det sker till stor del med hjälp av material i ättens ägo som fram till senaste tid inte stått till forskningens förfogande. Mannerheim upphörde att vara en okänd person och genom sin biografi gav Jägerskiöld också andra en möjlighet att dryfta marskalkens personlighet. Jägerskiölds imponerande serie är samtidigt ett värdefullt källverk, som återger rikligt med källor och källcitat. Under den tid biografien kom ut, förbättrades forskningsmöjligheterna också i övrigt eftersom nytt arkivmaterial öppnades för forskning i allt större utsträckning.

Efter Jägerskiöld har intresset för Mannerheim ingalunda minskat. Idag finns det ingen officiell Mannerheim-bild; den har ersatts av en uppsättning bilder och porträtt, av vilka en del inte nödvändigtvis uppvisar någon större likhet. Mannerheim framställs ofta som en hjälte som oundvikligt gick mot högre befattningar och man fäster inte alltid vikt vid det irrationellas andel i utformningen av hans bana. När man bekantar sig med arbeten av detta slag kommer man att tänka på Atlas eller en ensam ryttare, inte i så hög grad på en militär med samarbetsförmåga och öga för politik, men utan partipolitiska bindningar.

Uppskattningen av Mannerheim har hållit sig, man kan inte iakttä någon sådan svacka som i fråga om Kekkonen. Det finns egentligen ingen anti-Mannerheim-litteratur. Det förefaller som om Arvi Nopanen skulle förbli den enda företrädaren för genren.⁸ I sin glödande avsky för marskalken är han minst lika litet trovärdig som de mest entusiastiska lovtalarna.

Nationen behöver sina stormän och Mannerheim är en av det lilla Finlands få stormän. Kort efter hans död utkom, förstäligt nog, en hel del mannerheimiana, delvis nytt, delvis återuppvärmt. Bland dessa böcker fanns sådana där

⁷ Stig Jägerskiöld, *Den unge Mannerheim* (Helsingfors 1964, 349 s.), *Gustaf Mannerheim 1906–1917* (Helsingfors 1965, 357 s.), *Gustaf Mannerheim 1918* (Helsingfors 1967, 410 s.), *Riksföreståndaren Gustaf Mannerheim 1919* (Helsingfors 1969, 334 s.), *Mannerheim mellan världskrigen* (Helsingfors 1972, 325 s.), *Fältmarskalken Gustaf Mannerheim 1939–1941* (Helsingfors 1975, 318 s.), *Marskalken av Finland Gustaf Mannerheim 1941–1944* (Helsingfors 1979, 447 s.) och *Från krig till fred. Gustaf Mannerheim 1944–1951* (Helsingfors 1981, 304 s.)

⁸ Arvi Nopanen, *Carl Gustaf Emil Mannerheim vuoteen 1919 saakka* (Hyvinkää 1963, 137 s.) o. *Gustaf Mannerheim eli diktaattoriyyli Suomessa* (Lahti 1971, 178 s.).

MANNERHEIM

bedes meddela svenska regeringen dess handlings-sätt-att å ena sidan yägra transitering, å andra oombedd företaga militärisk operation, ockupation måste av mig betraktas direkt ovänlig handling». I ett annat telegram underrättade han om följande: »Meddela skyddskåren nödiga vapen kunna nu avgå under stark konvoj över Kankaanpää—Nystad, eventuellt även med båt om nödiga anvisningar givas. Kan detta ske och Nystads skyddskår håller sig tills hjälpen anländer, bör den ovillkorligen stå kvar, avvärpa ryssarna. Edra villkor erkännas ej av mig.» Det sista

Mannerheims eget exemplar av Kaj Donner's bok Fältmarskalken friherre Mannerheim innehåller talrika kommentarer till texten. (Mannerheim-museet).

det viktigaste var ståtliga illustrationer. Mannerheim lät utgivarna av festskriften 1937 få tillgång till bilder ur hans egna samlingar och därefter har vissa bilder publicerats på nytt och på nytt. Också med deras hjälp har man skapat en bild av aristokraten som gjorde en lysande karriär. Senast dessa bilder visade Finlands folk, att marskalken inte var någon vanlig person, utan en verklig märkesman. Intresset har hållit i sig och efterfrågan har varit så god att också gamla kända böcker går åt. Ännu 1993 tryckte förläggaren en ny upplaga såväl av en den förkortade folkupplagan av Mannerheims memoarer i ett band som av Matti Klinges bildbiografi från 1968.⁹

Ett intresse som i hög grad riktar sig mot en persons egenskaper och karaktärsdrag kan bli problematiskt eftersom det ligger nära till hands att huvudpersonen lösgörs från sitt sammanhang. Det har skett också med Mannerheim. Antalet måhända i och för sig korrekta historier och anekdoter har förökats sig snabbare än den relevanta kunskapen! Det har förvisso funnits forskare som försökt placera in Mannerheim i hans kontext. Man kan ge några exempel: jag har själv undersökt Mannerheims roll inom försvaret och finländsk politik 1931-1939 och Martti Ahti har för sin del dryftat hans anpassning till det

⁹ *Suomen marskalken muistelmat. G. Mannerheimin muistelmien kansainpains* (Helsinki 1993, 387). Matti Klinge, *Mannerheim. Kuvaelämäkerta* (Helsinki 1968, 88 s.).

unga självständiga Finland och hans inställning till demokratin kring 1930.¹⁰ Den uppståndelse och polemik som uppstod kring Ahtis avhandling visar, att en mycket fördomsfri problemställning lätt uppfattas som profanerlig, när det är fråga om en dyrkad nationell storman. Många andra har visserligen också ägnat sig åt att placera in Mannerheim i större sammanhang, men det har då i allmänhet inte varit fråga om egentlig mannerheimiana, utan om problemforskning inriktad på andra frågeställningar.

Människan och personligheten

De senaste årens mest betydande bok om Mannerheims person har skrivits av författaren Veijo Meri. Boken beställdes av förlaget och är en såtillvida ovanlig Mannerheim-monografi, att författaren inte gett sig ut på jakt efter nya källor. För Meri, som hör till våra främsta prosaister, har det som hittills publicerats om Mannerheim varit tillräckligt och han uppger vidare att han i viss utsträckning använt sig av intervjuer och minnen. Av detta material har han fått ut mer än vad de flesta som jagar "arkivfynd" någonsin skulle förmå. Meri är mera intresserad av Mannerheims person och privatliv än av hans roll i vårt lands historia. Föremålet är uttryckligen människan, av vilken han tecknar ett levande och i det stora hela trovärdigt porträtt, om också med konstnärens frihet.

Meri har närmat sig sitt föremål intuitivt som en författare, inte så mycket som en historiker. Han förkastar kronologin och strävan att täcka allt, han koncentrerar sig på vissa frågor och förbigår andra. Man kommer ohjälpligt att tänka på, att dramatiken i de många vändningarna och episoderna i marskalkens liv har avgjort vilken vikt de får i boken. Meri lösgör företeelser från deras sammanhang, skapar serier av lösa fragment för att understryka de drag han ser som väsentliga i Mannerheims personlighet. Han renodlar kraftigt och använder historier och anekdoter. Det är inte så noga hur väl källorna stämmer, det väsentliga är, att de passar för biografins avsikter. Meri är en selektiv källanvändare.

Meri är mycket intresserad av Mannerheims barndom och år i Ryssland, speciellt av hans förhållande till det gamla Ryssland. Han söker lösningen till marskalkens gåta i dessa händelser och inte utan orsak, ty Mannerheim hade redan fyllt 50 år när han avslutande sin trettioåriga bana som lojal officer i tsarens tjänst. Han fick sina intryck och hans personlighet formades under åren i Ryssland. Det nya självständiga Finland kunde inte längre förändra honom och anpassningen var inte helt problemfri.

Veijo Meri finner en författarkollega. Han prisar Mannerheim som stilist och skribent samt betonar dennes konstnärliga dimensioner. Mannerheims skildring

¹⁰ Kari Selén, *C.G.E. Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa 1931–1939* (Keuruu 1980, 400 s.), jfr Vilho Tervasmäkis rec. *HTF* 1980, s. 365–369. Martti Ahti, *Salaliiton ääriiviivat. Oikeistoradikalismi ja hyökkäävä idänpolitiikka 1918–1919* (Espoo 1987, 383 s.) och *Aktivisterna och Andersson* (Helsingfors 1991, 456 s.), jfr Kari Seléns rec. *HTF* 1988, s. 92–96 o. 1992, s. 318–321.

av ritten genom Asien och vissa delar av memoarerna har gjort intryck på hans levnadstecknare.

Meris Mannerheim hör till de viktigaste böcker som skrivits om marskalken. Det är en lysande bok, men en problematisk biografi. Den ger läsaren mycket att tänka på och uppfordrar att tänka över Mannerheim ur olika synvinklar, men förutsätter också förhandskunskaper – annars är läsaren helt utelämnad åt Meri. En läsare som å andra sidan söker något speciellt, uppgifter om något skede i Mannerheims karriär, kan ha svårigheter på grund av bokens struktur; eventuellt har Meri avgränsat boken så att just detta utlämnats som mindre intressant ur hans synvinkel.

Som sagt är Meris Mannerheim en ovanlig Mannerheim-bok, men åtminstone i ett avseende är författaren en sedvanlig finländare som skriver om marskalken – han är en beundrare. I förordet konstaterar han om sitt uppdrag:

Den uppgift jag enligt överenskommelsen påtog mig var att innanför fasaden på statyn finna den levande människan och att följa hans öden i den ständigt stormigt föränderliga världen, under en stor revolution och genom stormarna i två världskrig. För mig blev det en överraskning att människan jag följt lyckades bevara sin mänsklighet, sin livsvilja, sitt överkänsliga väsen och sitt öppna sinne ända till slutet.

De flesta läsarna har varit entusiastiska över Meris biografi – fjärde upplagan utkom 1994 -, men en del har blivit uppretade. Den som reagerar så gör bäst i att lämna boken på hälften, men ett bättre alternativ är att läsa ut den och vid behov läsa den på nytt.

Sakari Virkkunen har skrivit en serie biografier över Finlands presidenter och hans nyaste bok om Mannerheim är också av intresse. Den skiljer sig från Meris bok på flera sätt, den begränsar sig huvudsakligen till åren 1917-1937 och strävar inte ens till en heltäckande framställning. Författaren har sökt tidigare oanvända källor och så långt möjligt försökt bygga sin framställning på dem. Man kan lyckönska honom för att han fått tillgång till korrespondensen mellan Mannerheim, Mary Procopé, Hjalmar J. Procopés första hustru, och Henrik Ramsays hustru Karin Ramsay. Fruarna tillhörde huvudstadens yppersta societet, deltog i Röda Korsets verksamhet och kom därmed in också i Mannerheims bekantskapskrets. När fruarna utväxlar nyheter i sina brev behandlar de också ofta Mannerheim. De talrika citaten har mycket roligt att berätta såväl om Mannerheim som om omgivningens inställning till honom.

Virkkunen behandlar privatpersonen Mannerheim, den officiella personen uppmärksammas inte alls i samma utsträckning. Där Meri med rätt stor noggrannhet behandlar Mannerheims hästar, tar Virkkunen upp kvinnorna. Vad jag kan se kompletterar Virkkunen vad vi vetat om Mannerheims inställning till olika företedelser rörande privatlivet och särskilt sällskapslivet. Marskalken ter sig här mycket mänsklig. Tilläggen är inte nödvändigtvis stora, men inte heller betydelselösa. Också Virkkunen räknar sig till mar-

skalkens talrika beundrare. Boken är väl skriven och trevlig; envar som intresserar sig för Mannerheim har skäl att bekanta sig med den.

Mannerheim i Petersburg

Till de senaste företagarna som skyndat in på Mannerheim-marknaden hör pedagogern Leonid Vlasov från S:t Petersburg. Hans framställning gäller Mannerheims år i Petersburg 1887-1904. Boken bygger närmast på militärbildningsanstalters och truppförbands arkiv samt på petersburgska tidningar. Vlasov illustrerar den miljö där Mannerheim levde och ger den en ny belysning. Läsaren får en god uppfattning om studierna i Nikolajevska kavalleriskolan, om en fattig ung officers svårigheter i den dyra kejsrerliga huvudstaden eller om Mannerheims framgångar som ryttare. Vi får små notiser om Mannerheims lägenheter, tjänsteuppdrag och de kvinnor han träffade. Vlasov kommer med i och för sig intressanta enskildheter från Mannerheims karriär, t.ex. om det arreststraff han tilldelades i kavalleriskolan och om hans degradering. Vlasov bekräftar tidigare misstankar om att Mannerheim inte var en exemplarisk fader eller en förkämpe för äktenskaplig trohet.

Eftersom Vlasovs bok inte har någon som helst frågeställning, förmår han inte ge en helhetsbild av Mannerheims år i Petersburg. Som sådan är boken en beklaglig torso. Genom att Vlasov koncentrerar sin uppmärksamhet på Mannerheims omgivning, tar han inte alls upp sin huvudpersons tankar och värderingar. Boken har ingenting att tillägga till vad vi redan visste om hur Mannerheim tänkte och kände under åren i Petersburg. Kan detta bero på författarens bristande språkkunskaper som hindrat honom från att utnyttja annat än ryskspråkigt material? Som kännare av förhållandena i Petersburg borde han ha haft förutsättningar att ställa nya frågor till sedan gammalt känt material och få nya svar. Det har han inte ens försökt.

Boken har inga källhänvisningar och läsaren har ingen möjlighet att bilda sig en uppfattning om underlaget för Vlasovs framställning. Boken har visserligen en källförteckning, men det räcker inte. Författaren kommer med så många tidigare okända enskildheter om Mannerheims liv, att han hade varit skyldig att dokumentera dem och inte tvinga läsaren att tro honom på hans ord. Läsaren borde ha rätt att få veta om det är fråga om uppgifter som uttryckligen gäller Mannerheim personligen eller t.ex. generaliseringar som projicerats på honom eller rent av om gissningar, i värsta fall fabuleringar. Det är en beklaglig brist, ty boken innehåller otvivelaktigt tillägg till vad vi tidigare visste om Mannerheims år i Petersburg.

Vlasovs bok är inte forskning, på sin höjd ett förskede till forskning, och den är halvfärdig. Han använder dateringar enligt nya eller gamla stilen beroende på vad som står i källorna. Det har medfört problem som han inte ens är medveten om, såsom framgår av hans naiva dryftning av Mannerheims avskedsansökan. Samma amatörmässighet präglar illustrationerna. Till en del är bilderna kända från tidigare, till en del nya. Vlasov använder rikligt med miljöbilder från sekelskiftet, vilket innebär att bildkvaliteten delvis är otillåtligt svag. Han har

sida 9/I

- Detsamma kan sägas om kröningsceremonien följande dag, som hör till det mest ansträngande jag varit med om. Jag råkade
- ✓ höra till de utvalda ^{och generalofficerna, vilka tillkommit med värdt högt dignitet} som bildade spaljé vid koret i kröningskatedralen, där luften var ~~stannad~~ ^{hvarande} av rökelse. Med en tung huggvärja i den ena och "duvan" i den andra handen stodo vi orörliga från klockan halv nio på morgonen till ^(halv) två på dagen, då kröningen var över och processionen satte sig i gång mot det kejsrerliga palatset mellan en av ^{och andra generalregementen} Chevaliergardet bildad spaljé. I sin hermelinmantel, med kronan på huvudet (och äpplet och spiran i ~~händerna~~ ^{generaladjutantens}) skred kejsaren till fotå under en baldakin, buren av rikets högsta dignitärer, och framför honom
- ✓ marscherade jag och min regementekapten, baron von Knorring.

En del av manuskriptet till Mannerheims Minnen, författarens rättelser. (Riksarkivet.)

också letat efter nya personbilder, vilket inte varit problemfritt. Jag är inte övertygad att Mannerheim förekommer på bilderna på sidorna 32-33, 54 och 88 - trots bildtexterna. Detsamma kan sägas om bilden på s. 102-103, som visserligen väl försvarar sin plats i boken.

Översättningen till finska är inte heller oklanderlig. Det finns en hel del förvirring i den militära terminologin. Speciellt termen vaktmästare, kavallerifältväbel, har berett översättaren svårigheter. Synbarligen har en del av dessa tabbar gått vidare till den svenska upplagan som översatts från den finska. På basen av några stickprov måste man i alla fall ge översättaren till svenska erkännandet att en del osakligheter i den finska upplagan rättats. I och för sig är Vlasovs text flytande och lättläst, man läser boken i ett svep.

Det vore önskvärt att Vlasov när han nu kasserat in det som gick att kassera in på nyheten, skulle bearbeta sin text till en färdig undersökning. Han har tillräckligt material och jag tror att en undersökning av hans hand skulle försvara sin plats i den brokiga Mannerheim-litteraturen.

Stormannen

Helsingfors universitet ordnade 1992 en föreläsningsserie om Mannerheim "som militär och människa". Den blev en veritabel publiksuccé och föredragen gavs ut i bokform. Det meningsfulla i att ge ut dylika seminarie- och föreläsningsspublikationer har då och då ifrågasatts och inte utan skäl. Det brukar ofta

vara fråga om att experter i korthet skriver om redan kända resultat, som de tidigare redovisat i en utförligare form. T. ex. Veijo Meris uppsats om marskalkens personlighet är bara ett blekt återsken av vad han skrivit i sin biografi. Boken innehåller dock också texter som är värda att lyfta fram. Det är särskilt motiverat att nämna Ohto Manninens uppsats om hur Mannerheims memoarer kom till. Utöver eget material fick marskalken grundtexter av bl.a. T.V. Viljanen, som skrev för honom om vinter- och fortsättningskrigen. I Schweiz bistods han under en kort tid av Emerik Olsoni och Erik Heinrichs samt under en längre tid av Aladár Paasonen. Heinrichs skrev ett, Olsoni två och Paasonen de övriga elva kapitlen. Dessutom rättades och finslipades texten av olika experter. Mannerheim övervakade arbetet, förkastade och godkände. Sist och slutligen var hans grepp så fast, att slutresultatet är hans egna memoarer.

Marti Ahti gav en träffande karakteristik i sin uppsats om Mannerheim som oppositionsman: "Mannerheim är odelbar. Han är stor ända från liten. Han är från första början en symbol för Finlands nationella existens. Han är Marskalken före han blev marskalk ... Han symbolvärde är stort." Bedömningarna av Mannerheims insatser har fluktuerat, och alla hans ställningstaganden vann ingalunda enbart applåder, men "idag förefaller det som om hans ställning som nationell storman skulle stå på en stadigare piedestal än någonsin tidigare."

En del av av den sedan länge pågående Mannerheim-boomen var utställningen "Forskningsresande, vänner, påverkare" om Mannerheim och Gallen-Kallela, som ordnades på Gallen-Kallela-museet i Tarvaspää och dokumenterades i en utställningskatalog. Som redan titeln visar har albumet mera att säga om målaren Aksel Gallen-Kallela, som verkade som riksföreståndaren Mannerheims adjutant och formgav den nya republikens uniformer och kraschaner. Utdragen ur deras brevväxling belyser förvisso också Mannerheim, men det mest givande är Anette Forséns och Tuukka Talvios uppsatser om uniformer och hederstecken samt Gallen-Kallelas Mannerheim-medalj.

De fem böcker som i korthet presenterats ovan visar att intresset för Mannerheim fortlever. Vad har de då för nytt att komma med jämfört med Jägerskiölds biografi? Mycket litet väsentligt ny kunskap, utbytet består snarare i annorlunda frågeställningar och synvinklar. Men det är inget skäl att bekymra sig: intresset håller i sig, nya böcker kommer ut och envar av dem ökar vår kunskap om den ständigt fascinerande Mannerheim.

Mannerheimiana

JUSSI KUUSANMÄKI och NIKLAS LABART

Marskalkens av Finland, C.G. Mannerheims efterlämnade handlingar utgör ett mångfacetterat komplex som aktualiserar många av privatarkivens klassiska problem. Arkivets uppkomst och uppbyggnad förtjänar en mer ingående arkivvetenskaplig utredning än vad här är möjligt att redogöra för; en dylik håller redan på att skrivas av hum.kand. Niklas Labart.

Mannerheims långa och oroliga liv medförde att förutsättningarna för en "kontinuerlig arkivbildning" inte var särskilt gynnsamma. Mannerheim förlorade tidigt sitt barndomshem, syskonskaran på Willnäs skingrades åt olika håll och i ett senare skede sprack hans egen familj. Andra påverkande faktorer var kejsardömet, det faktum att Mannerheim genomlevde fem krig liksom även de långa åren i kejsardömet och utomlands med sina tidvis exilknande perioder både mellan och efter världskrigen.

Det konglomerat om tvåhundra mappar som i Riksarkivet erhållit namnet Gustaf Mannerheim-arkivet (förteckning 602:331) utgör arkivtekniskt sett såväl ett "arkiv" som en "samling". Ett arkiv är det i den meningen att där ingår både offentliga och privata handlingar som uppkommit som ett resultat av Gustaf Mannerheims verksamhet, dvs. handlingar som han uppgjort eller mottagit och haft i sin ägo (*proveniensprincipen*). Men det är också fråga om en samling, eftersom mapparna också innehåller ett stort antal dokument av olika ursprung, vilka senare tillfogats samlingen med motiveringen att de berör Gustaf Mannerheim (*pertinensprincipen*).

Också familjemedlemmars och nära medarbetares arkiv har fogats till denna helhet. Den växande arkivmassan har i sin tur resulterat i en slags snöbollseffekt: Riksarkivet har under senare tid fått motta t.ex. brev från Mannerheim till andra personer på det uttryckliga villkoret att de skall ingå i marskalkens arkiv (*angereicherter Nachlass*).

Att det som ovan anförts inte enbart är sofistikeri framgår när man begrunder frågan närmare. För den historiska evidensen är det ju inte egalt huruvida t.ex. överbefälhavarens avskedsansökan återfinns i hans eget arkiv (vilket antyder att den kanske aldrig avsänts) eller i Republikens Presidents arkiv.

Mannerheim om någon var en ordningsmänniska och perfektionist. Han höll ordning på sina papper om han hann göra det. Under olika perioder har dock också ett flertal kanslichefer, adjutanter och sekreterare svarat för

I översikten svarar Kuusanmäki för det inledande avsnittet och för beskrivningen av Grensholm-samlingen (s. 783, 787-792) medan Labart skrivit de mellanliggande avsnitten.

arkiveringen. Senare har arkivets finländska uppordnare i allmänhet försökt respektera dessa ursprungliga system som uppkommit under olika tidsperioder.

Efter marskalkens död tycks samma pietet ha utsträckt till att gälla alla hans papper. De har närmast betraktats som relikier och t.o.m. de banalaste lappar har sparats i arkivet vid sidan av viktiga dokument. Det är dock känt att Mannerheim själv förstörde en del handlingar i sitt arkiv. Detta material skulle ha varit värdefullt såväl med tanke på hans egen personhistoria som fosterlandets historia, men han förstörde det av politiska skäl och för att skydda sin egen och sina närmastes integritet.

Gustaf Mannerheim-arkivet

Den största Mannerheimiana samlingen, Mannerheim-Stiftelsens Gustaf Mannerheim-arkiv, deponerades under åren 1976–77 i Riksarkivet. Arkivet har stegvis utökats med inköpta brevsamlingar och donationer, såsom hösten 1994 då Mannerheim-Stiftelsen i Polen köpte brev från Gustaf Mannerheim till Marie Lubomirska. I samma tider erhöles brev som fil.mag. Magnus Linder och medlic. Gunvor Svartz-Malmberg donerat. Linders donation består av hittills outnyttjade brev och telegram från Gustaf Mannerheim till Kitty Linder mellan åren 1918–1943. Gunvor Svartz-Malmberg har samlat material och korrespondens mellan hennes mor, professor Nanna Svartz och marskalken.

Gustaf Mannerheim-arkivet består av flera delarkiv.¹ Grensholm-samlingen, som fogades till det övriga arkivet hösten 1994, innehåller i sin tur många delarkiv. Riksarkivet har också en samling under rubriken Mannerheimska familjepapper, som innehåller marskalkens brors och brorsons arkiv (603:187) samt Carl Erik Mannerheims (marskalkens farfars fars) arkiv (602:36). Mannerheim-Stiftelsen har även deponerat sina protokoll (1951–1988). Arkivet har fått så många tillskott att en grundlig omorganisering är nödvändig.

Vid Mannerheims bortgång 1951 fanns hans arkiv i Schweiz, Helsingfors och på Grensholm i Sverige. I Schweiz fanns samlat källmaterialet för hans *Minnen*. Mannerheims siste adjutant C.O. Lindeman hämtade dokumenten från Schweiz redan i slutet av januari 1951. Efter begravningen företog Lindeman ett kort besök på Grensholm 15.2.1951 för att hämta resten av ordenstecknen och några föremål till Finland. Märkligt nog tog han också med sig ett slumpmässigt urval handlingar ur depositionen, utan att hinna fördjupa sig i dem. Enligt Erik Heinrichs var Lindeman medveten om innehållet i en väska som inte fick öppnas på femtio år, men hade ansett att det enbart var fråga om material som

¹ Förutom Gustaf Mannerheims eget arkiv är dessa: Carl Mannerheim, Sophie Mannerheim, Elsie Mannerheim, Evo Weckman, Carl Enckell, Kaarlo Hilden, Adjuvanternas papper (Grönvall, Bäckman o. Lindeman), General Mannerheims Barnskyddsförbund (tidningsurklipp 1927–1962), Nanna Svartz, Kitty Linder, Marie Lubomirska och Michael Gripenberg.

Mannerheim inte hunnit förstöra. Lindeman hade knappast någon uppfattning om dessa handlingars värde för forskningen.²

Största delen av dessa papper hamnade sedermera i Riksarkivet som Mannerheim-Stiftelsens deposition, men inte alla; efter marskalkens död torde hans dotter Sophy ha förstört en del och tagit med sig en del av de handlingar som förvarats i hemmet eller som Lindeman hämtat från Grensholm.³ Mannerheim hade inte använt sig av den stora arkivsamlingen på Grensholm vid författandet av memoarerna.⁴ I Mannerheims hem i Brunnsparken, det nuvarande Mannerheim-museet, fanns en stor del av hans privata arkiv från 1920-talet framåt och en del av det som kommit till under vinter- och fortsättningskriget i St. Michel.

Dokumenterna i marskens Brunnsparks hem kom således att utgöra merparten av det material som idag utgör Gustaf Mannerheim-arkivet i Riksarkivet. Privatarkivet ordnades av överste O.R. Bäckman, Mannerheims adjutant 1942–46 och museets förste intendent 1951–1967. I mars 1960 tog Mannerheim-Stiftelsens ledning till diskussion privatarkivets iordningställande med tanke på en deposition i ett allmänt arkiv.⁵ Under mötet dryftades även frågan om vad som skulle göras med Mannerheims arkivsamling i Sverige och de andra samlingar som man kände till. En av dessa samlingar omhänderhades av general Ragnar Grönvall, Mannerheims adjutant 1940–1946, som av Mannerheim erhållit "skrivelser, inkomna bref och kopior af hans egna bref (icke kontrasignerade)". Heinrichs hade visat intresse för dessa dokument, men Grönvall hade inte velat tala om dem eftersom han hade givit sitt ord.⁶ Vad dokumenten innehöll är inte säkert, men Grönvall lämnade senare på 1960-talet till Mannerheim-museet en trälåda med dokument från åren 1939–1946, vilka fogades till Gustaf Mannerheim-arkivet.

Mannerheim-Stiftelsen hade vid det laget redan köpt en brevsamling av friherrinnan Marguerite Gripenberg. Under det nämnda mötet i mars 1960 framkom vidare att det kunde finnas dokument som berörde Anastasia Manner-

² Protokoll 30.1.1951 samt inventarieförteckningar uppgjorda 31.1 och 12.2.1951 av A. Mannerheim; kvittenser undertecknade 15.2 och 20.3.1951 av O. Lindeman; de handlingar som inte ingick i tygpaketet hade Lindeman konstaterat vara "antingen avskrifter av redan kända handlingar etc. eller anteckningar och minnen från tiden före frihetskriget, utom en del släktpapper vilkas naturliga plats är det mannerheimska arkivet på Grensholm", Grensholm-samlingen, RA.

³ Bland de handlingar som utkvitterades av Lindeman kommer man närmast att tänka på knippet "I vitt silkespapper: 'Appartenu a Nata' ". Sophys arkiv gick sedermera i arv till grevinnan Demidoff-Depret-Bixio, O.R. Bäckman till Stig Jägerskiöld 29.5.1965 – Mannerheim-museets arkiv.

⁴ Augustin Mannerheim till Göran Ehrnrooth 19.6.1977, GM samlingen RA.

⁵ Enligt protokoll fört på Mannerheim-museet 6.3.1960. Med på mötet Mannerheim-Stiftelsens ordf. C.A. Öhman, Hans G. Snellman, general Erik Heinrichs och överste O.R. Bäckman.

⁶ Protokoll 6.3.1960.

heims avsikter att inleda en process mot sin f.d. make. Hon lär ha kontaktat Hakkilas advokatbyrå i Tammerfors men blivit uppmanad att inte fortsätta processen. Dessa dokument vore, om de kunde spåras, intressanta eftersom ingen korrespondens mellan Anastasia och Gustaf Mannerheim har bevarats. Det vore förstås trevligt om det även fanns brev bevarade från den lyckligare perioden av äktenskapet.

Gustaf Mannerheim förstörde systematiskt dokument som gällde hans privatliv och i synnerhet äktenskapet. Ett fall i slutet av 1940-talet har omtalats av både adjutant C.O. Lindeman och husan Berta Haglind. Mannerheim bad att Lindeman skulle bränna upp papper som han samlat i en låda. Då marskalken anade att Lindeman försökte rädda något, satte han sig bredvid honom och kontrollerade att allt gick upp i rök.⁷ Eftersom det är hart omöjligt att reda ut vad Mannerheim förstörde, är det skäl att koncentrera sig på de samlingar som finns kvar.

Gustaf Mannerheim-arkivet omfattar 200 kartonger. Docent Ohto Manninen ordnade och katalogiserade arkivet 1972–75 innan det deponerades i Riksarkivet. Manninen skrev en exceptionellt informativ inledning till arkivet, men själva förteckningen är inte tillräckligt noggrann.⁸ En förteckning som preciserar innehållet inom volymenheterna är under arbete och kommer att innehålla ett fullständigt brevskrivar-register samt ett notsystem som hänvisar forskaren till andra delar av arkivet där samma ämnesområden eller tidsperioder behandlas.

Arkivet har ordnats enligt proveniensprincipen, men den nuvarande ordningen är inte den bästa. Det finns t.ex. korrespondens från samma personer på tre eller fyra olika ställen beroende på vad som behandlas i breven. En stor del av materialet har uppstått under Mannerheims tid som överbefälhavare 1918, 1939–40 och 1941–44 samt som statsöverhuvud 1918–19 och 1944–46.

Andra samlingar i Finland

Mannerheim-museet bevarar ännu dokument och annat material som berör marskalken. Dokumenten från tiden före 28.1.1951 har i princip överförts till Riksarkivet, men så sent som i december 1994 kunde museet utöka Gustaf Mannerheim-arkivet med brev från åren 1940–1944 samt marskalkens egna anteckningar och koncept från 1930-talet. Till museets egna arkivsamlingar kan räknas adresser och ordensdiplom som tillhört Mannerheim, samt ett arkiv på 2000 fotografier av vilka en stor del härstammar från Mannerheims tid. Där emot finns de fotografier (ca 1300) som Mannerheim tog under sin Asienresa (1906–08) på Nationalmuseet. På Mannerheim-museet finns också det arkiv som bildades av Marskalk Mannerheims Rytтарыstатыkommitté (31 mappar) och dess ordförande professor Erik Lönnroth (19 mappar).

Universitetsbiblioteket har också några depositioner Mannerheimiana; några mappar berörande Emerik Olsonis andel i redigeringen av Mannerheims *Min-*

⁷ O.R. Bäckman till Stig Jägerskiöld 29.5.1965, Mannerheim-museet.

⁸ Ohto Manninen, Gustaf Mannerheimin arkisto, 1978, 15 s. 3 s. bilagor.

nen, två mapper innehållande brev till Gustaf Mannerheim mellan åren 1936–1938 samt hans brevkoncept från samma period. Innehållet i dessa mapper verkar mindre betydelsefullt och det har troligen deponerats via någon som under denna tid assisterat Mannerheim i hans korrespondens.

Det mesta som berör Mannerheims Asienresa (1906–08) finns i Finsk-ugriska Sällskapets arkiv. Där finns även hans resedagbok, vetenskapliga observationer samt kartor. En del av korrespondensen med Antells kommission, som deltog i Asienresans finansiering, finns på Riksdagens bibliotek.

Grensholm-samlingen

I oktober 1994 överlämnade marskalkens brorson Augustin Mannerheim "Grensholm-samlingen" till Finlands Riksarkiv. Samlingen består av två delar: å ena sidan marskalkens brev till sina släktingar på Grensholm, å andra sidan de papper han själv deponerat där, sammanlagt 17 mapper handlingar. Enligt den provisoriska förteckningen, som uppgjorts av J. Kuusanmäki 1992–1994 i Linköping och Helsingfors, omfattar samlingen följande mapper:

- 1) Biographica
- 2) Gustaf Mannerheims brev till anhöriga från 1870-talet till 1950
- 3) Tal 1919–38 samt fester och hyllningsdikter 1919–38
- 4–5) Mottagna brev från 1870-talet till 1939
- 6) Lyckönskningar 1933
- 7) Handlingar angående militärtjänst i Ryssland 1889–1917
- 8) Handlingar angående "Föreningen Finlands Vänner" 1918, Frihetskriget och dess historia 1918–33, Stockmanns pris 1918 samt "Sotamarsalkka Mannerheimin Rahasto" 1937, militära uppgifter 1919–22, statsbesök i Sverige och Danmark 1919, kommunismen i Finland samt läget i Ryssland 1920–37, uppgifter om kommunisternas användande i försvarsmaktens fabriker 1933, missljud i skyddskårerna i Wasa, frimurarna 1929, 1932, försvarsrådet, försvarsbudgeter samt militärpolitiska synpunkter 1932–39, ambassadör J. Noulens publicerade berättelse.
- 9) Handlingar angående resa till Stockholm och London 1936, andra resan till London 1936, A. Gallen-Kallelas sista föredrag i Köpenhamn, general Weygands besök i Finland 1937, fortsättningskriget 1941–44 samt diverse handlingar 1919–37
- 10) Carl Robert Mannerheims affärer samt handlingar angående andra medlemmar av släkten
- 11) Tidningsurklipp
- 12) Tomma kuvert
- 13) "Tygpaketet" innehållande brevväxling mellan Churchill, Hitler, Göring, Keitel, Jodl, Paasikivi/Ryti, Mannerheim 1937–44, brev och rapporter av H. Ramsay 1942–44, G.A. Gripenbergs brev och rapporter 1943–44, promemorior av E. Heinrichs 1943–44, handlingar ang. relationer Finland/

USA 1943, ang. "Erklaring" 1943, ang. fredsförhandlingarna Finland/SU 1944, telegramvaxling mellan UM och legationerna 1943-44 samt andra handlingar 1940-44.

14-15) Sophie Mannerheims handlingar

16) Hovrättspresidenten C.G. Mannerheims brev till sin maka 1844-54

17) Handlingar angående Grensholm-depositionen 1951-77.

Friherre Johan Mannerheim (1868-1934), som emigrerat till Sverige, och hans maka Palaemona (Palla, 1878-1948) hade ar 1904 inköpt Grensholms gård i Vanga socken i Östergötland. Gården med sina karolinska byggnader och vidsträckta jaktmarker blev en kar och oersättlig viloplats för marskalken; otvivelaktigt utgjorde Grensholm för bröderna ett substitut för det tidigt förlorade barndoms hemmet, Willnas redivivum. Om sin ett ar yngre bror skrev marskalken till sin brorson: "Av alla mina syskon stod din far mig närmast och vår vänskap grumlades aldrig. Under mitt långa liv har jag haft en del vänner, men aldrig någon som stått mig så nära som min bror Johan allt sedan barndomen ända tills vi skildes".⁹ Även svägerskan Palla var en nära vän och förtrogen. Efter broderns död stod marskalken i regelbunden kontakt med sin svägerska och efter hennes bortgång ända fram till sin död med brorsonen, civiljagmastaren och författaren Augustin Mannerheim (f. 1915) och hans familj.

De 550 brev som Gustaf Mannerheim sant i första hand till sin bror Johan och dennes familj,¹⁰ och vilka nu överlämnats till Riksarkivet, utgör en obruten och tidsmässigt heltäckande serie och ar därigenom en särskilt intressant del av "Grensholm-samlingen"; det äldsta brevet ar från 1870-talet, de sista från ar 1950. Det är betydelsefullt att dessa dokument, som tack vare sin konfidentiella och familjära karaktär ar särskilt beviskraftiga, nu förvaras i Finland. Dokumenten har tidigare utnyttjats av en enda forskare, men desto grundligare.¹¹ Brevet är naturligtvis givande även beträffande annat än enbart författarens personhistoria. Och vad personhistorien beträffar kan man hoppas att breven genom sin blotta existens i framtiden lägger band på det slag av spekulativa skrivelser som i brist på tillförlitligare källor har stött sig på anekdoter och fabulering. Mysteriet med stormannapersonen som höll distans även till sin närmaste krets i hemlandet, har alltid fascinerat den stora allmänheten och utgjort en oemotståndlig frestelse för fantaster, man med olika slag av idéer och giriga skojare.

Största delen av "Grensholm-samlingen" utgörs av marskalkens egen deposition. I flera repriser fr.o.m. augusti 1940 deponerade Mannerheim sina hand-

⁹ Gustaf till Augustin Mannerheim 5.11.1943 Grensholm-samlingen, RA.

¹⁰ I detta antal ingår närmare femtio brev till systemen Sophie samt några brev till fadern och övriga syskon. Tillsammans med sitt eget arkiv deponerade Gustaf Mannerheim också Sophie Mannerheims (d. 1928) papper på Grensholm.

¹¹ Stig Jägerskiöld har använt en del av breven i sin monumentala biografi. Ett urval av dessa brev har han också utgivit separat: *Mannerheim. Brev från sju årtionden* (Jyväskylä 1984).

Högkvarteret, d. 27. 8. 44.

Min önskan är att närslutna handlingar - vilka under dessa dystra dagar befunnits i min ego och av mig deponerats hos min svägerska Friherrinnan Palla Mannerheim på Grensholms gård i Sverige - under inga omständigheter lämnas i händerna på någon politiker, tidningsman, eller biografiförfattare.

I likhet med av mig tidigare på samma ställe och i samma värd deponerade handlingar äro alla dessa papper avsedda för mig personligen i och för eventuella anteckningar. Skulle jag icke bliva i tillfälle att använda mig av dem, kunna de - dock icke för än efter 50 år - överlämnas t. ex. till Statsarkivet i ett självtändigt Finland såsom material för framtida historieforskare. Skulle deremot bolschevismen fått inflytande på landets ledning och självtändigheten ej mera vara annat än en skugga böra dessa papper stanna i Sverige och överlämnas till något lämpligt institut för historieforskning, eller också dränkas upp.

G. Mannerheim

lingar och övrigt lösöre¹² hos sin svägerska. Bland lösöret fanns även vissa värdeföremål avsedda att realiseras till förmån för hans döttrar. Dokumentsändningarna var tre till antalet: i augusti 1940 "två med papper fyllda väskor", i januari 1944 ett "tredje paket" innehållande "öfverhuvudtaget papper, av vilka jag kunde hava nytta om jag ännu efter krigets slut föll på den bizarra idén att skriva mina memoarer". Den tredje leveransen av handlingar till Grensholm skedde troligen i november 1944 och bestod av ett tygpaket som förseglats med sömmar. Till denna försändelse anslöt sig den distinkta viljeyttring av den 27 oktober 1944 (se bilden på motstående sida) där Mannerheim förordnade om sina handlingars öde. Marskalken använde inte detta material för sina *Minnen*.¹³

Datumet för den i högkvarteret skrivna viljeyttringen tyder på att handlingarna i tygpaketet valts med stor omsorg. Zjdanov hade omedelbart efter sin ankomst till Finland 7.10.1944 avkrävt Mannerheim ett skriftligt sammandrag av finländarnas muntliga och skriftliga kontakter med tyskarna under krigen. General Heinrichs fick i uppgift att utarbета sammandraget och i takt med att detta blev färdigt granskades texten av marskalken och general Walden. Den sista veckan i oktober tillbringade herrarna i S:t Michel på Sairila gård under intensivt arbete. Hösten 1944 brände man handlingar som tillhörde högkvarteret, men genom att i detta läge skicka utvalda centrala handlingar i säkerhet till Sverige ville Mannerheim rädda sin andel av sanningen om fortsättningskriget för eftervärlden. I fel händer skulle dessa handlingar ha kunnat vändas både mot honom och Finland. I detta skede visste man ännu inget om den kommande krigsansvarighetsrättegången.¹⁴

Den oförseglade huvuddelen av depositionen består av officiella och privata handlingar som belyser Gustaf Mannerheims liv – barndomen, åren i Ryssland och Polen, frihetskriget, tiden mellan krigen samt andra världskriget; materialet består även av över åttahundra ankomna privatbrev och c:a hundra tal som marskalken hållit. Depositionen omfattar också arkivmaterial som tillhört marskalkens syster Sophie och brev som hans farfar, den kände entomologen och presidenten för Viborgs hovrätt Carl Gustaf Mannerheim, skickat till sin maka under åren 1844–1854 samt handlingar rörande övriga släktingar.

Eftersom den del av marskalkens arkiv som bevarats i Finland innehåller

¹² Strax efter vinterkrigets utbrott deponerade marskalken konst och annat värdefullt lösöre i två banker i Helsingfors; den ena depositionen omfattade enligt förteckningen också en "Ljusgul läderväska G.M." innehållande "div. papper"; Eva Sparre till Palla Mannerheim 9.12.1939. Enligt en anteckning av adjutant O.Lindeman 15.2.1951 "Föremålen befinner sig numera i Marskalkens hem", Grensholm-samlingen, RA.

¹³ Gustaf till Palla Mannerheim 11.8.1940, 19.1.1944, 5.1 och 1.4.1945; Gustaf till Augustin Mannerheim 4.4 och 10.6.1948; Augustin till Gustaf Mannerheim 8.6.1948, Grensholm-samlingen, RA.

¹⁴ Erik Heinrichs, *Mannerheim Suomen kohtaloissa. 2. Suomen marsalkka* (Keuruu 1959), s. 417. Sakari Virkkunen, *Mannerheim, marsalkka ja presidentti* (Keuruu 1989), s. 343–345.

material av motsvarande slag, förefaller det vid en första snabb granskning som om det material som hamnade i Sverige var en följd av brådstörtad evakuering (tömning av bordslådor?). Utan en noggrann jämförelse av Grensholm-samlingen och marskalkens arkiv i Finland är det svårt att säga om hela Grensholms-depositionen är ett resultat av ett urval i något bestämt syfte, vilket det tygpaket som ingår i depositionen förefaller att vara.

Ungdomsbiografins inspirationskälla

Omedelbart efter marskalkens död och redan före begravningen inventerade Grensholms nya herre Augustin Mannerheim 30.1.1951 depositionen i sin mors arkiv och fick då vetskap om tygpaketet med tillhörande viljeyttring, som marskalken riktat "Till den Mannerheim som en gång bryter detta av mig förseglade och på Grensholm hos Friherrinnan Palla Mannerheim deponerade paketet papper och handlingar". Detta gjordes i närvaro av tre tillförlitliga vittnen därför att legationen i Stockholm bett Augustin Mannerheim leta fram ordens-tecken i anledning av marskalkens förestående begravning. Ovan berördes redan C.O. Lindemans besök på Grensholm strax efter begravningen och dennes urval av handlingar ur depositionen.

Ansvaret för arkivet vilade tungt på friherre Augustin Mannerheims axlar i flera år. "Att frågorna kring detta material just nu blivit aktuella", skrev han 1962 till sin kusin Pekka Sparre, "beror på att bilden av Fabror G. på olika sätt håller på att förvanskas i det allmänna medvetandet":

Eftersom Heinrichs 'Mannerheimgestalten', ingående och på självständig forskning endast skildrar statsbyggerperioden, 1917–1945, är det kanske främst en ungdomsbiografi som skulle behövas för att ge den mänskliga bakgrunden – Nordenskiöldtraditionen, syskon-kärleken, för att nämna något – till den offensiva gärningens man. Det gäller då närmast att finna en forskare för uppgiften, erfaren, erkänt skicklig och med speciella förutsättningar för inlevelse i den säregna kulturmiljö som formade gossen – innan man upplåter arkivet.

Augustin tolkade sin farbrors viljeyttring så att brevetts första stycke avsåg tygpaketet, andra stycket hela depositionen. Det fanns alltså ingen uttrycklig spår för det övriga materialet så som för tygpaketet.¹⁵

Augustins hustru, barnpsykiatern Brita Mannerheim som sedermera också blev författare liksom sin man, hade 1961 börjat uppordna Grensholm-arkivet med tanke på ett "life and letters"-verk. Intressanta utkast till ett dylikt finns bevarade. I detta sammanhang skapade hon bl.a. en kronologisk serie av alla de brev som Gustaf Mannerheim skrivit oberoende av till vem de var riktade.¹⁶

¹⁵ Särskilt Paavo Rintalas, Yrjö Niiniluotos och senare Arvi Nopans verk hade väckt irritation. Augustin Mannerheim till Pekka Sparre 16.5.1962, Grensholm-samlingen, RA; Augustin Mannerheims tal 27.10.1994 i Riksarkivet.

¹⁶ Augustin Mannerheims tal 27.10.1994 i Riksarkivet.

Efter grundlig korrespondens och rådplägnig bl.a. med riksarkivarien och akademiledamoten Ingvar Andersson, fil.dr Sven-Ulric Palme och professor Stig Jägerskiöld i Sverige samt general E. Heinrichs och Nationalfondens (sedermera Mannerheim-Stiftelsen) representanter i Finland gav Augustin Mannerheim Stig Jägerskiöld ensamrätt att nyttja de handlingar på Grensholm som var äldre än 1917 för en ungdomsbiografi. General Erik Heinrichs, som redan publicerat *Mannerheimgestalten*, planerade ytterligare "punktstudier" och "problemdryftningar" och erhöll ensamrätt till det material som tillkommit efter 1917. Då generalen insjuknade och sedermera avstod från projektet erhöll Jägerskiöld, som beslutat fortsätta med sin biografi, rätt att använda hela materialet förutom tygpaketet.¹⁷

Efter att ha avstått från Grensholm deponerade Augustin och Brita Mannerheim 1982 marskalkens papper i Lands- och Stiftsbiblioteket i Linköping, en aktningvärd institution med över 700 år på nacken. Där utnyttjades materialet i början av 1990-talet av docent Marianne Tallberg för en undersökning om Sophie Mannerheim. Via henne kom familjen Mannerheim och Finlands Riksarkiv i kontakt med varandra; därefter uppordnade och förtecknade Jussi Kuusanmäki materialet i detalj 1992–1993 med tanke på mikrofilmning.

Augustin och Brita Mannerheim ämnade efter sin död låta Sveriges riksarkiv ta hand om materialet för all framtid; "det skulle ju redan av säkerhetsskäl vara en fördel om arkivet förvarades på flera ställen". Med tanke på marskalkens efterlämnade arkivs integritet är det dock lyckligt att saken avgjordes på ett annat sätt.¹⁸ Grensholm-samlingen överläts till Finlands Riksarkiv under högtidliga former 27.10.1994, då exakt 50 år förflutit sedan marskalken "under dessa dystra dagar" undertecknat sin viljeyttring.

Enligt överlåtelsehandlingen skall handlingarna införlivas med Gustaf Mannerheims arkiv i Riksarkivet som en egen enhet benämnd "Grensholm-samlingen", som inte får upplösas. Arkivet skall vara "tillgängligt för seriös forskning efter erhållet tillstånd av arkivverkets generaldirektör".

¹⁷ Heinrichs hade bekantat sig med depositionen under tre flera dagars besök på Grensholm 1954 och 1962. Korrespondensen ingår i Grensholm-samlingen, RA.

¹⁸ Enligt Pekka Sparre skulle marskalken ha "funderat på att deponera detta arkiv i Yale University Library som han sade hade gjort honom ett erbjudande", Pekka Sparre till Augustin Mannerheim 27.5.1962, Grensholm-samlingen, RA. – Sommaren 1993 satt författaren till dessa rader (J.K.) i Augustin och Brita Mannerheims vardagsrum i Linköping och diskuterade igen en gång om arkivets framtid, då TV-nyheterna samtidigt visade att Saab:s jaktplansprototyp störtat på Långholmen mitt under en flyguppvisning. Jag påpekade att Sveriges riksarkiv låg på ett stenkast avstånd från olycksplatsen och kände att jag vunnit åtminstone denna rond.

GRANSKNINGAR

Finland som en del av svenska riket

Rainer Fagerlund, Kurt Jern, Nils Erik Villstrand, *Finlands historia* 2. Schildts. 441 s. Esbo 1993

Den andra delen av Finlands historia, som behandlar tiden mellan 1523 och 1809, motsvarar väl de förväntningar som den första delen ställde. Uppläggningsen är ambitiös och Märtha Norrbacks och Henrik Ekbergs redaktionella arbetet är utmärkt. Detta inte minst pga av de många illustrationer som på ett förtjänstfullt sätt åskådliggör texten.

Boken är kronologiskt uppdelad i tre avsnitt med olika författare. Rainer Fagerlund har tagit sig an vasatidens Finland, Nils-Erik Villstrand stormaktstidens och Kurt Jern frihetstidens. Alla tre bidragen är mycket kunnigt och väl skrivna och även om de är olika upplagda har de den gemensamma ambitionen att betrakta Finland som en del av en helhet – det svenska riket. Finlands historia före 1809 är naturligtvis problematisk. Vilken varp skall Finlands historia vävas kring? Finland var ju varken en politisk eller en geografisk enhet, inte heller var det etniskt-språkligt enhetligt. Villstrands eleganta lösning är att det fanns flera Finland – sydvästra Finland som tillhörde rikets centrum, och ett antal andra (Karelen, Savolax, Österbotten etc.) som tillhörde dess periferi. I olika grad och på olika sätt anknöts alltså olika delar av Finland, liksom också av Sverige, till rikets centrum. Här skymtar man Matti Klinges idé om centrum axeln Stockholm-Åbo. Syftet är naturligtvis att ge ett alternativ till den syn på Finland som länge frammanats genom nyckelhålsmetodik, vilket i sig är både intressant och lovvärt. Detta övergripande tema har dock inte lika konsekvent invävts i alla tre bidragen.

Rainer Fagerlunds 'Finland under den äldre vasatiden' består till stora delar av en relativt konventionell politisk historia. Han berör mest kungar, krig och politiskt spel på ett sätt som för tankarna till den weibullska betoningen på samspel mellan handel och maktpolitik. Detta syns exempelvis i hans karakteristik av Gustav Vasa som en "vinstmaximerare" – en lite väl förenklad bild av en mångfacetterad kung och hans samtid. Vari består då det specifikt finländska i dessa politiska skeenden? Fagerlund går exempelvis igenom alla uppror under Gustav Vasa i den västra rikshalvan men nöjer sig

med att konstatera, utan att förklara, att sådana inte förekom i det dåtida Finland. Den nya fogdeförvaltningens, den nya skattläggningens och reformationens betydelse och effekter omnämns, men Fagerlund går inte närmare in på hur olika delar av landet eller hur befolkningen i stort påverkades av detta. Just i dessa avseenden förekom ju stora skillnader mellan rikets delar, både vad gäller förändringarnas intensitet och tempo. Klart är att centralmakten först stärkte sitt grepp om den västra rikshalvan och avsevärt senare om den östra. Manskapsutskrivningar exempelvis drabbade inte Finland på allvar förrän under Johan III:s regeringstid. Kanske är detta en av orsakerna till att uppror inte förekom i samma utsträckning och omfattning i Finland, förrän just på 1590-talet. Det ovan nämnda centrum-periferi perspektivet blir särskilt förvrängt i Fagerlunds behandling av Finland som Johans hertigdöme. Skillnaden mellan Åbo och resten av Finland försvinner då Fagerlund hävdar att hertigdömet blomstrade under Johan. Visserligen gällde detta för Åbo, eventuellt hela Egentliga Finland, men gällde det även för resten av landet?

En regional och en folklig dimension saknas alltså i stort sett hos Fagerlund och då en sådan finns uppstår det anakronismer. Författaren talar exempelvis om "finskt befäl", "finska präster" och den "finska adeln" som om de vore kategorier av egen kraft.

Likväl skriver Fagerlund flytande och behandlar skeendet både systematiskt och väldisponerat, ibland lättsamt kryddat med kuriosor. I bästa fall ger detta läsglädje och kvarhåller läsarens intresse, men i värsta fall kan det bli som med stycket om Sören Norby vars roll här blir obegriplig. Måhända har manuskriptet behandlats lite väl hårdhänt av redaktionen.

Villstrands bidrag om stormaktstiden utgör en mera sammansatt helhet där Finland framstår i hela sin samhälleliga mångfald. Såväl regionala som sociala skillnader tas upp i relation till den allt starkare centralmakten. Villstrand tillämpar mest konsekvent av författarna centrum-periferi tanken. Det genomgående temat blir för Villstrand naturligt nog krigen och det därav följande näst intill omätliga kravet på resurser. De förklaringar till de många krigen på 1600-talet som Villstrand tar upp känns dock något otillfredsställande, särskilt för en uppsalahistoriker. Den tradition som Sven A. Nilsson och hans elever representerar och som understryker krigets egen inboende dynamik liksom krigets redistributiva funktion för den tillväxande furstemakten har av Villstrand förbigåtts. Eftersom denna tolkning numera bör betraktas som handboks-kunskap hade även den försvarat sin plats som en tänkbar förklaring till krigen.

Kanske finns orsaken till detta i att Villstrand i sin tolkning av historien ligger mycket nära Eva Österbergs konsensusinriktade uppfattning om de samhälleliga institutionernas funktioner. Konfliktperspektivet tonas ner. Den lokala självstyrelsen ges exempelvis, också här i Eva Österbergs anda, mycket stor autonomitet. Genom termer som "dialog" och "motmakt" låter Villstrand lokalsamhället framstå som relativt motståndskraftigt mot cen-

tralmaktens alltmer påträngande resurs- och kontrollbehov. Oklart förblir dock vad Villstrand egentligen avser med lokalsamhälle: är det byn, socknen, häradet eller bara bönder på landsbygden i allmänhet?

Som mötesplatsen för centralmakt och "lokalsamhälle" betraktar Villstrand tinget – det är den "centrala arenan för maktutövning". Förutom att han hemfaller åt att slänga sig med sådana odefinierbara modetermer som "arena" tycks han glömma tingets rättsskipande funktion. Det som i forskningen betecknas som "den judiciella revolutionen" omfattar ju främst rättsskipningen och den process som leder till att centralmaktens normsystem allt fastare inplanteras på lokal nivå. Detta pågick hela 1600-talet. Dialogen mellan centralmakt och "lokalsamhälle" som Villstrand fäster stor vikt vid har förvisso betydelse. Men med tanke på att centralmaktens resursuttag, i form av skatter och manskap, torde ha optimerats redan på 1620-talet, kan man fråga sig om inte dialogen främst hade en, från centralmaktens synvinkel, ideologiskt-legitimerande funktion. "Lokalsamhällets" motståndskraft blir därför mera skenbar än verklig. I sitt synsätt är dock Villstrand mycket konsekvent. Därtill skriver han bra – mycket bra. Han rentav briljerar med sina kunskaper och sin detaljkännedom. Men om man skall briljera då skall man briljera rätt – den holländska östersjöhandeln kallades ingalunda för *moeder commercie* utan för *moeder negotie*. Denna lilla lapsus tillhör dock undantagen i ett annars såväl korrekt som underhållande bidrag.

Jämfört med tidigare århundraden utgör det finska sjuttonhundratalet, som Kurt Jern behandlar, något av de stora förändringarnas sekel. Den sociala skiktningen tilltog och nya samhällsgrupper uppstod – såväl genom pauperisering som kommersialisering. De grundläggande sociala förändringarna ledde till, var rent av en förutsättning för, en utveckling av förkapitalismen även i Finland. Också banden till riket förändrades. Två gånger fick den östra rikshalvan pröva på ryskt övervälde, och drastiskt drogs gränslinjerna om. Här demonstrerar Jern en sorts återgång till en tidigare syn på ofredsåren. Under särskilt det kalla kriget tenderade man att finna positiva drag i den ryska ockupationen. Jerns exempel talar dock sitt tydliga språk.

Rysslands ökande styrka påverkade alltså hela den politiska och ekonomiska maktbalansen i regionen. Det dynamiska St Petersburg gjorde sig gällande i östra Finland, särskilt i Gamla Finland som tillföll Ryssland genom freden i Nystad. Inflytandet av denna nya metropol kändes dock ända borta i Stockholm.

Trots dessa bakslag tillväxte det finländska näringslivet, särskilt exportindustrin, och borgerskapet blev starkare. Sjuttonhundratalets Finland uppvisar alltså två mycket karakteristiska drag som kunde i linje med centrum-periferi temat ha utvecklats vidare av Jern. För det första kopplades olika regioner genom ökad handel och produktion till världsmarknaden och blev till periferi i en annan betydelse än tidigare – något som sannolikt kom att bidra till att förändra samhällets sociala grundvalar; och för det andra

blev Finland som helhet, åtminstone i ekonomiska termer alltmer periferiserat i relationen till rikets västra delar. Centrum axeln Stockholm-Åbo hade fått en stark slagsida mot Stockholm. Betecknande är att i denna turbulens började en medvetenhet om Finland och finländare som något eget och specifikt att sakta ta form. Förtjänstfullt visar Jern hur de intellektuella stegvis blev medvetna om detta. Här antyds en sorts förnationalism – en ännu inte artikulerad sådan, men ändå ett embryo till det som sedan måste komma på 1800-talet. En jämförelse med andra delar av Europa hade kanske här gett relief åt den finländska utvecklingen. I Norge, låt vara att det ekonomiskt var mycket längre kommet än Finland, hände ju något liknande, frammanat av ett starkt borgerskap.

Men något alldeles särskilt intressant ägde dock rum i Finland som stärkte de förnationalistiska tankegångarna. På 1700-talet kom Finland att betraktas som huvudkrigsskådeplats. Arméns uppgift i Finland blev att ta den första ryska stöten och stoppa den tills svenska trupper kunde skeppas över. Resultatet blev att Finland för första gången på tvåhundra år fick en stationär högre officerskår. Den avmilitariserades och avprofessionaliserades under fredstid och blandades snabbt med lokalt borgerskap och ofrälse ståndspersoner. En officerskår skapades vars intressen var så djupt rotad i den finska myllan att tanken på att föra krig på denna mark blev allt svårare. Inte underligt att de första idéerna om ett separat Finland formulerades just av dessa officerare.

Uppenbart är att denna volym av Finlands historia engagerar, och som sig bör, väcker frågor och tankar. Perioden har genom författarna fått en mycket läsvärd och intresseväckande behandling som förtjänar en stor publik. I synnerhet gäller det Villstrands bidrag. Tacknämligt är att uppgiften att skriva historien om Finland har givits åt kunniga och kompetenta författare – något som förläggare i Sverige borde ta efter!

György Nováky

Den svenska högadelns ekonomi vid mitten av 1500-talet

Olle Ferm, *De högadliga godsen i Sverige vid 1500-talets mitt – geografisk uppbyggnad, räntestruktur, godsdrift och hushållning*. Studier till Det medeltida Sverige 4. 526 s. Stockholm 1990.

Det rikhaltiga och tämligen fullständigt bevarade kamerala material som den svenska skatteförvaltningen producerade fr.o.m. slutet av 1530-talet har bildat källunderlag för talrika undersökningar i 1500-talets ekonomiska och

sociala förhållanden. På så sätt har statshushållningen samt böndernas ekonomiska villkor granskats ur olika aspekter. På grund av adelns skattefriheter innehåller de kamerala handlingarna relativt sparsamt med uppgifter om det högsta ståndets ekonomi. Från Sverige finns trots allt inte så få högadliga jordeböcker och räkenskapshandlingar från 1500-talet, men de har i mindre grad tilldragit sig forskningens intresse. Därför har adelns ekonomi för 1500-talets vidkommande varit bristfälligt känd. I sin avhandling, som tillkommit inom ramen för forskningsprojektet "Det medeltida Sverige", tar Olle Ferm upp till granskning den svenska högadelns ekonomi vid mitten av 1500-talet.

De centrala frågeställningar som undersökningen vill ge svar på är å ena sidan hur högadeln byggde upp sina godskomplex och hur avkastningen var sammansatt samt å andra sidan hur de inflytande intäkterna nyttjades. Med denna problemställning eftersträvar författaren att sätta in den högadliga godsdriften i Sverige under 1500-talet i ett europeiskt perspektiv; drev den svenska högadeln vid mitten av 1500-talet de direkt underlydande produktionsenheterna, avelsgårdarna, som stordrifter med syftet att producera för marknaderna eller strävade adeln efter att med avelsgårdarnas produktion tillgodose det egna adliga hushållets behov?

De uppställda problemen undersöks genom ett detaljstudium av några högadliga jordägares godskomplex. Uppkomsten av sådana godskomplex och deras nominella avkastning studeras genom att granska följande personers godsinnehav: Karin Hansdotter (Tott) med Stora Bjurum mellan Skara och Falköping som sätesgård, Birger Nilsson (Grip) med Vinäs i nordöstra Småland som sätesgård samt Per Brahe d.ä. med sätesgårdarna Rydboholm och Lindholmen i Uppland samt Sundholmen i Västergötland. Resursnyttjandet undersöks åter genom en granskning av hushållningen på ett stort landbogodskomplex i Östsvrige tillhörigt Birger Nilsson och hans hustru samt på två sätesgårdar med underlydande avelsgårdar och landbohemman: Anna Klemetsdotters (Hogenskild) Åkerö i Södermanland samt sonen Hogenskild Bielkes Stora Dalä i Västmanland.

Källmaterialet för undersökningen består huvudsakligen av jordägarnas jordeböcker samt räkenskaper för uppbörd och utgifter. Detta material underkastas en mycket detaljerad och mångsidig statistisk behandling som kommer till synes i en tabellbilaga omfattande 92 tabeller.

Ett karakteristiskt drag för den svenska högadelns jordinnehav under medeltiden och under 1500-talet var att samma adelsman ägde gods i flera landskap. Man har ansett att denna spridning av jordegendomen var resultatet av en medveten strategi inom högadeln; härigenom blev det möjligt att minska följderna av regionala missväxter samt att styra sammansättningen av de naturprodukter som inflöt i form av avrad (arrende) och andra avgifter. Genom att analysera de behandlade godskomplexens tillkomst och avkastningens sammansättning vederlägger Ferm, som det vill synas övertygande, dessa uppfattningar. Han kommer till slutsatsen att de högadliga

jordägarna i själva verket eftersträvade en koncentration av sina gods till några större komplex i anslutning till sätesgårdarna. Den stora spridningen till flera landskap var i regel en följd av arvskiften och äktenskap, men när godsden fördelades vid arvsskiften strävade man efter att de olika arvtagarna skulle få sina landbohemman koncentrerade till det landskap där vars och ens sätesgård låg.

I undersökningen analyseras på ett förtjänstfullt sätt både avkastningen från avelsgårdarna samt sammansättningen av de intäkter som inflöt från landbohemmanen. I Östsvrige, särskilt i Mälardalskapen, dominerade spannmåls- och penningintäkterna, medan prestationerna från Syd- och Västsvrige till övervägande del bestod av animalieprodukter, huvudsakligen smör. I Närke och Västmanland bestod landböndernas prestationer till en stor del av järn. Ett karakteristiskt drag i sammansättningen av landbohemmanens prestationer var dessutom, att hemmanen i närheten av sätesgårdarna hade att leverera ett stort antal olika varor som behövdes för hushållningen på dessa gårdar.

Analysen av hushållningen, såväl inkomsterna som utgifterna, på de tre godscomplexen har som främsta syfte att utreda karaktären av den svenska högadelns ekonomiska aktiviteter samt att klarlägga de mål som styrde dess ekonomiska handlande. I motsats till tidigare forskare, som hävdade att den svenska högadeln med sin godsdrift haft som mål att producera varor för avyttring på marknaden, kommer Ferm till slutsatsen att någon sådan strävan inte förekommit i Sverige under 1500-talet och att den låga produktiviteten inte ens gett möjligheter till ett sådant agerande. De produktiva investeringarna var följaktligen anspråkslösa, och enligt författaren saknade adeln rentav en föreställning om att det var möjligt att öka produktiviteten på sätesgårdarna.

Högadelns sätesgårdar, d.v.s. herresätet med den tillhörande produktionsenheten, avelsgården, var således inga öveskottsproducerande enheter, utan de har kunnat drivas endast med hjälp av de underlydande landböndernas prestationer, d.v.s. dagsverken och natureleveranser; sålunda leverades till Åkerö sjövägen varor från Anna Klemetsdotters finska gods. De undersökta sätesgårdarna var visserligen stora jordbruksenheter med avelsgårdar som hade utsäden om 16 till 24 pund, vilket motsvarade 6–10 genomsnittliga landbohemman, men de var huvudsakligen konsumtionscentra och manifestationer av ägarnas sociala status. Detta kommer bl.a. till synes i uppförandet av stenhus på högadelns sätesgårdar.

Redan under medeltiden och under 1500-talet bedrev adeln handel såväl inom landet som med utlandet, men de varor som avyttrades härstammade inte från avelsgårdarnas produktion utan utgjordes av det överskott som landbohemmanen stod för. Särskilt de adelsmän som innehade stora territoriella socken- och häradsförläningar hade goda förutsättningar att idka en omfattande handel på utlandet; ett mycket belysande exempel är just Birger Nilsson (Grip).

Mera i förbigående tar Ferm även upp de adliga godsägarnas privatkonsumtion. Trots sin korthet visar behandlingen av detta tema hur adelns privata räkenskaper även ger möjligheter att i detalj studera dess vardagsliv med gästande fränder och ståndsbroder samt familjemedlemmarnas resor mellan sätessgårdarna och till städerna. Sålunda återspeglar Anna Klemetsdotters (Hogenskild) upprepade resor till Vadstena och gåvorna till klostret hennes religiösa attityder och banden till den sista kvarvarande katolska institutionen i Sverige under den aktuella tiden.

Med sin avhandling har Ferm presterat en grundläggande och övertygande undersökning av ett frågekomplex som är centralt för förståelsen av det svenska samhället under 1500-talet. Särskilt behandlingen av avelsgårdsdriftens lönsamhet eller rättare sagt avsaknad av lönsamhet är förtjänstfull.

Elijas Orrman

Helsinge i Helsingfors skugga

Markku Kuisma, *Helsingin pitäjän historia II-III* [Helsinge sockens historia II-III]. 416 & 484 s., ill. Jyväskylä 1991-1992.

I Finland har Ortsbeskrivningen och Lokalhistorien en lång tradition. Deras betydelse ökade med landets självständighet; den unga nationen sökte styrka och identitet i sitt förflutna. Den år 1933 inrättade Lokalhistoriska byrån styrde, koordinerade, övervakade och fastställde vetenskapliga kriterier för arbetena, som hade tilldelats en i praktiken omöjlig uppgift. Till sin uppbyggnad skulle lokalhistorierna vara så likartade som möjligt, för att man på basen av dem skulle kunna avfatta "Den Stora Berättelsen om Finlands Historia".

Tiden har gått förbi den höga målsättningen, men mycket av det gamla består. Lokalhistorierna blev gesällprov för en yngre forskargeneration; professorer och äldre kolleger betraktade dem som bearbetat källmaterial för egna undersökningar rörande hela landet. Också en annan av de ursprungliga tankarna har hållit stånd mot tiden. I början av 1980-talet undersökte Ilkka Mäntylä de utgivna lokalhistoriernas uppbyggnad och fann, att de var pinsamt lika varandra; det lokala källmaterialet tvingades in i ett enhetligt schema. Skribenterna betonade visserligen olika levnadsområden, men det "goda lokalhistoriska schemat" var säkert till förfång både för särdragen i den lokala verkligheten och för förhållandet mellan det lokala och det allmänna.

Lokalhistorierna har beställts av kommunerna, som från sina egna utgångspunkter har finansierat en betydande del av historieforskningen, särskilt rörande den agrara epoken. Men nu är allt detta slut! Ännu under 1980-talet påbörjades flera arbeten, men i dag vore ett kommunalt beslut att ge ut en ny lokalhistoria verkligen unikt. Orsaken är recessionen, som fört kommunernas ekonomi till ruinens brant: den dystra nutiden har styrt rödpenan och dragit ett streck över kommuninvånarnas forntid.

Vanda stad skulle knappast längre gå in för ett så omfattande projekt som Markku Kuismas Helsingesockens historia för åren 1550-1865 i två delar. Arbetet utkom i sista minuten och i grevens tid, det forna Helsingesock är i dag en av Finlands mest folkrika och tätast bebyggda trakter. Arbetets värde förhöjs även av att regionen har blivit en slutpunkt för den flykt från landsbygden som 1960-talets strukturförändring förde med sig. Finlands olika regionala kulturer möttes i förorternas stenhus i Helsingfors och Helsingesock, sedermera kallat Vanda; staden mötte landsbygden. Detta var upphovet till något nytt, som ännu väntar på en närmare undersökning.

Markku Kuisma går professionellt till väga: hela arbetets grundfråga utgår från en dagsaktuell problematik. Det agrara Helsingesock och dess förflutna kan inte förstås utan att man behandlar problematiken kring det ömsesidiga förhållandet mellan stad och landsbygd. Detta grundtema löper genom hela arbetet och binder samman många mindre inlägg. Helsingfors stad grundades på 1550-talet genom Gustav Vasas maktspråk inom socknens område, som konkurrent till Reval om handeln på Ryssland. En landsbygd med mångsidig näringsstruktur, med lantbruk, bondeseglation och boskapsskötsel fick ta över en växande gökunge, som bit för bit slukade socknens byar.

Helsingfors blev inte ens på ett par sekel den viktiga centralort och handelsstad som Gustav Vasa hade tänkt sig. I ett större perspektiv var staden liten, men den innebar att sockenbornas liv de facto aldrig mera kunde återgå till tiden före grundläggningen. De kom att hamna i skuggan av Helsingfors, en längre skugga än den såg ut. Den blomstrande bondeseglationen försvårades genom att den hårt reglerade handeln förutsatte att utrikessjöfarten förlades till sjöstäderna. En intressekonflikt med borgarna i Helsingfors, som stod i särskild gunst hos centralmakten, kunde inte undvikas. Stadens borgare blev ägare till bondehemman och herrgårdar. På 1650-talet fick Helsingesock och Helsingfors stad en gemensam kyrkoherde, som bodde i staden. Kapellaner fick sköta socknens själavård och det kyrkliga livet var underordnat stadens.

Ett av sockenbornas besvär mot staden gällde borgarnas intrång på deras förbindelser med Reval. På medeltiden hade uttryckligen Reval varit Helsingesockens handelsstad, Finska viken var på den tiden inte ett hinder utan en samfärdsled. Man reste till Reval i affärer, ungdomen för att söka sig en bättre utkomst, folk i trångmål eller med brott på sitt samvete för att börja ett nytt liv. Människorna var rörliga och flyttade in och ut ur socknen, en del stannade, en del återvände. Orsakerna kunde vara mångahanda:

de stora fälttågen krävde krigsmän i Mellaneuropa, pigor och drängar sökte sig till Baltikum eller Tavastland, där många också ingick äktenskap. Ett viktigt drag i Kuismas arbete är att hans sockenbor inte lever i ett vakuum eller vistas hela sitt liv på den egna orten, trots att han begränsat sig till bara en socken. Det agrara samfundet var inte statistiskt utan befann sig i en ständigt rörelse.

Helsingfors stad, borgarna, socknens herrgårdar och skogar förde in Helsinge i den internationella handeln. En annan orsak var att grövre timmer inte längre kunde uppbringas i Centraleuropa. Byarnas skogar steg i värde och de tidigare normala nyttjandeformerna började framstå som skövling. På 1600-talet köpte särskilt holländarna sågade bräder och plankor av helsingeborna. Detta förde med sig pengar och förmögenhet till socknen, men också konflikter kring de krympande skogsresurserna. Under 1700-talet fick vattendragen en ny betydelse: i Helsinge låg en av de tidigaste finländska koncentrationerna av vattensågar för exportmarknaden. Vid 1700-talets slut inleddes i socknen en framgångsrik bergshantering med järnbruk och gruvor, vilket medförde en allt mångsidigare förindustriell struktur. Bygandet av Sveaborgs fästning och Helsingfors upphöjning till huvudstad i det autonoma Finland förändrade näringsstrukturen med eftertryck.

Socknens industrialisering är Markku Kuismas andra huvudtema, skickligt sammanknutet med problematiken stad-landsbygd. Uppkomsten av sågar och övriga industrianläggningar behandlas grundligt och noggrant, särskilt i historiens senare del. Markku Kuisma förankrar socknens sågindustri i ett internationellt sammanhang och i den statliga näringspolitiken, som gynnade bergsbruket. Men det viktigaste i beskrivningen av industrialiseringsprocessen är att Markku Kuisma inte glömmet den enskilda människan: de ofrälse och adliga förindustriella entreprenörer, som under gynnsamma förhållandena satte processen i gång, lade upp kapital, drog nytta av eller kringgick lagarna, konkurrerade sinsemellan eller slog sig samman och köpte hemman och för "fabrikskvarnar" lämpade försar. Industrialiseringen kunde inte heller undgå att beröra den vanliga sockenbons vardag och utkomst: förändringarna kastade ljus och skuggor också över allmogen.

Särskilt i den del som berör industrialiseringen behandlar Kuisma fenomenet djupare och på bredare front än i de sedvanliga lokalhistorierna. Detta är ett väl motiverat avsteg från det gamla schemat. Kuisma är grundligt förtrogen med den förindustriella tiden och brukspatronernas värld under 1700-talet. Därtill var industrialiseringen viktig för socknens senare utveckling, med stadens borgerskap, autonomitidens tjänstemannakår, socknens herrgårdar och människornas allmänna livsvillkor, allt i en oupplöslig samverkan.

En något mindre löst hållen text -- mera analys och mindre beskrivning -- hade varit på sin plats i arbetets inledande del och vid skildringen av 1700-talets herrgårdar och deras innehavare. Första delens början är ännu något trevande och delvis beklagligt katalogartad. Men författarens grepp

blir fastare ju längre framåt i tiden han kommer och man återfinner senare nästan alla inslag som ingår i en "god" lokalhistoria. Särskilt intressant är det avsnitt som behandlar Helsingebornas kriminalitet under 1600-talet, även om där ingår ett par smärre lapsusar och ett mål som gällde svärmorsmisshandel framläggs som roande, även om det i verkligheten rörde sig om blodigaste allvar. Statistiska uppgifter om olika brott i Helsinge och Sibbo tingslag ger en fast grund för texten: för många läsare är det säkert en överraskning, att tidens typiska brott var tredska mot överheten eller rätten samt brott mot den stränga sedlighetsdisciplinen.

Markku Kuisma är en god skribent, han berättar ortens stora berättelse. Båda banden är rikt illustrerade: särskilt kartorna från slutet av 1600-talet är intressanta. De ger läsaren en konkret bild av hur den nuvarande hemtrakten tedde sig för 300 år sedan. För illustrationerna bör ett särskilt erkännande riktas till Jorma Uimonen och Raimo Parikka.

Helsinge sockens historia av Markku Kuisma är ny lokalhistoria, delvis ännu i gammal förklädnad: arbetet innehåller en tydlig problematik och vissa temata behandlas med bredd och djup. Trots olika spådomar har de stora berättelserna i historien inte dött ut. Däremot anser jag att sådana lokalhistorier, som i ett eller flera band sträcker sig från förhistorisk till modern tid, utan övergripande frågor eller temata som förenar olika samhällsområden definitivt har överlevt sin tid. På längre sikt kan det visa sig lyckosamt, att kommunernas bristande resurser har stoppat utgivningen just nu, om den lokalhistoriska forskningen kan återupptas i ny form. Frågan bör därför ställas: vad härnäst?

Min uppfattning är, att lokalhistorien bör utvecklas mot en allt striktare forskning och att man gott kunde glömma de principer som slogs fast för 60 år sedan. En undersökning avgränsad till tydligt formulerade frågor minskar inte, utan ökar intresset hos en lokalhistoria. Detta innebär, att en lång period och ett heltäckande grepp inte är viktiga, utan frågeställningen och den lokala eller allmänna betydelse en viss period eller t.o.m. en enda händelse kan ha.

Det finns goda förebilder att ta till. I Europa har den mikrohistoriska forskningen, som behandlar en enda ort, en kort period eller en enda person, nått en stark ställning. Emmanuel Le Roy Laduries *Montail-lou*, om en by i Frankrike 1294-1324, och *Karnevalen*, som översatts även till svenska och finska, har varit stora succéer på den internationella bokmarknaden. I Italien har mikrohistoriens teori utvecklats av Carlo Ginzburg och Giovanni Levi, vilkas böcker bl.a. har utgetts på finska. Också i Finland har man på senare år utgett goda mikrohistoriska studier. *Kirveskansan elämä* [Skogshuggarfolkets liv] av Antero Heikkinen, en förträfflig lokalhistoria över Kuhmo vid början av 1800-talet, har inte fått den uppmärksamhet den förtjänar. Risto Alapuro har nyligen utgett en undersökning över Hvittis kommun och en avhandling av Kimmo Katajala som behandlar hungerupproret på 1690-talet i Kex-

holms län utkom i september 1994. Heikki Ylikangas undersökning från kriget 1918, *Tie Tampereelle* [Vägen till Tammerfors] har belönats med Finlandia-priset.

Gemensamt för alla dessa studier är en sådan lokal historia, som genom sina resultat eller sin betydelse överskrider det lokalas gränser. Till samma kategori bör ytterligare hänföras Heikki Ylikangas studie *Väkivaltarikollisuuden motivaatiopohja 1500-luvun Suomessa* [Motivationsgrunden för våldsbrotten i 1500-talets Finland], en efterföljare till hans lokalhistoria över Lojo socken. Arbetet var mentalitetshistoria långt innan termen blev ett modeord och resultaten har blivit utgångspunkt för ett helt nytt sätt att tolka kriminaliteten och rättsväsendet under 1500-talet.

En lokalhistoria som överskrider det lokala kunde måhända vara ett nytt motiv för kommunerna att ta itu med verksamheten på nytt. Goda försäljningssiffror minskar utgifterna och publicitet i massmedia gör orten känd. Nya inslag undergräver inte alls en av den lokalhistoriska forskningens målsättningar: att göra kommuninvånarna medvetna om den egna bygdens förflutna.

Seppo Aalto

Syntes av fattigdomsforskningen i Europa

Robert Jütte, *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*, New approaches to European history 4. Cambridge University Press. 239 s. Cambridge 1994.

Stuttgartprofessorn Robert Jüttes studie över fattigdomen i Europa under ancien régime är en välkommen syntes av de resultat en framgångsrik forskningsriktning har nått. På olika håll i Europa har fattigdomen varit föremål för en livlig forskning och grovt taget kan studierna indelas i två huvudtyper. Den ena består av empiriska socialhistoriska undersökningar av fattigdom och fattigvård på ett begränsat område, ofta uttryckligen i städer. Den andra typen har bestått av undersökningar av fattigvården och dess bakgrundsideologier, där man ofta varit ute efter ett mera vidsträckt europeiskt erfarenhetsfält. Till de mest kända av dem hör Wolfram Fischers *Armut in der Geschichte* (1982), Jean-Pierre Guttons *La Société et les pauvres en Europe* (1971) och Bronislaw Geremek's *Den europeiska fattigdomens betydelse*, översatt även till svenska 1991. De nordiska erfarenheterna finns samlade i de tre digra delarna av *Aspects of Poverty in Early Modern Europe* (1981–1990), redigerad av Thomas Riis och med Eino Jutikkala som finländsk rapportör.

Huvudfrågorna i den rikliga och något vildvuxna fattigdomsforskningen har dels rört sig kring en definition av fattigdom och beräkningar av dess utbredning, dels och i synnerhet den s.k. *The Great Confinement*. Michel Foucaults civilisationsteori har fått mycket av sitt stoff av den intensiva process under 1600-talet, då de fattiga klassificerades och fattigvården hän-sköts till särskilda anstalter. Foucault har i sin tur inspirerat otaliga forskare till en närmare analys av skeendet.

Professor Jüttes syntes företräder fattigdomsforskningens nyaste generation såtillvida, att han på ett synligt sätt inför två nya synvinklar i diskussionen. Granskningen av fattigdomens olika sidor från 1500-talet till 1700-talet med hjälp av analys av både språk- och bildmaterial ger åskådliga exempel på semantikens användbarhet. Jütte analyserar inte enbart de teckensystem som förmedlats av observatörer från överklassen eller av konstnärer, utan han försöker också tränga in i själva "fattigdomskulturen", genom att analysera de fattigas eget språk och dess symbolbetydelser. Allmänt taget ställer sig Jütte tvivlande till en tillämpning av det moderna begreppet "fattigdomskultur" på 1500–1700-talets Europa, där minst 20–30% av befolkningen ständigt levde på "krisnivå" och över hälften av befolkningen var stadigvarande "potentiella fattiga".

Ett annat viktigt nytt synsätt är analysen av de fattigas egen levnadspraxis i kapitlet "The poor helping themselves". Självhjälpen, de olika formerna för ömsesidig hjälp, de olika variationerna i släktskapsförhållanden och i familjeekonomins organisation har i de fattigas vardag varit långt mera betydande faktorer än alla enskilda eller offentliga understödsformer. Jütte samlar nu – såvitt jag vet – för första gången information från olika studier om hur dessa s.k. informella system fungerade. På detta område stöder fattigdoms- och familjehistorisk forskning kraftigt varandra. Vid läsningen av Jüttes intresseväckande analys slås man än en gång av tanken, hur goda möjligheter det i Finland och Sverige skulle finnas för konkreta studier av sådana företeelser, samtidigt som man frågar sig varför så litet trots detta tillsvidare har blivit gjort.

Robert Jüttes undersökning har två stora förtjänster: den är heltäckande och den har ett syntetiserande grepp. Fattigdomens centrala dimensioner (orsaker, utbredning, olika former, moraliska, politiska och ekonomiska reaktioner) behandlas systematiskt men samtidigt så, att uppfattningen om företeelsen som en helhet bibehålls. Tyngdpunkten ligger på norra Europa, men Medelhavsländerna och den katolska världen är ingalunda bortglömda. De nordiska länderna spelar, återigen, bara statistroller. Boken är en utmärkt introduktion till fattigdomens tematik och den blir ännu mera användbar som handbok tack vare bilagorna (ett tidsschema över fattigvårdsreformen i Europa, med en kort presentation av de viktigaste reformivarna) och en bibliografi, sammanställd både tematiskt och regionalt.

Panu Pulma

Herrgårdskultur i Savolax

Anna-Maria Åström, 'Sockenboarne'. *Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850*, Folklivsstudier 19, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 585. 424 s. Helsingfors 1993.

I sin doktorsavhandling, som framlades vid Helsingfors universitet 1993, har Anna-Maria Åström undersökt de finlandssvenska herrgårdssnehavarnas och herrgårdsfamiljernas kultur i Savolax mellan 1790 och 1850 – temat är ingen självklarhet inom ämnet etnologi. Adelns, fabriksägarnas och andra eliters kultur, åtminstone deras vardagsliv, har inte beaktats inom etnologin och därmed förblivit utforskad.

Undersökningens mål är att analysera funktionssättet hos en relativt homogen kultur, dess reproduktion och representation på olika nivåer. För att nå så exakta resultat som möjligt har Åström valt inte bara en sluten social miljö, utan även en långtgående enhet beträffande tid och rum. Undersökningen koncentreras i huvudsak till en period om 60 år, d.v.s. knappt två generationer, och regionalt begränsas den till landskapet Savolax.

Då man betraktar de frågeställningar som behandlas i de enskilda kapitlen, varseblir man etnologins klassiska temata. Det är fråga om materiell kultur, fester såväl i hemmet som i offentligheten, bröllop, midsommarfirande och överföring genom uppfostran och utbildning av de kulturella värden som bär upp detta samhälle. Vid en noggrannare läsning kan man emellertid snart fastställa att undersökningen inte anknyter till det traditionella studiet av seder och bruk, utan att den har hämtat impulser från kultursociologisk, kulturantropologisk och semiotisk forskning. Framför allt bör här nämnas Norbert Elias och Georg Simmel, Pierre Bourdieu, Clifford Geertz och Jurij Lotman. Härmed tar Åström metodiskt sett fasta på den senare tidens diskussion inom etnologin som strävar till att utnyttja dessa forskares utgångspunkter.

Inledningsvis skildrar Åström i en översikt herrgårdarnas utveckling i Savolax mellan 1790 och 1880 och beskriver de olika sociala gupper som bildar detta mikrokosmos "herrgård", samt gårdarnas ekonomi och organisation. Den andra delen tematiserar de olika funktionsnivåer, på vilka herrgårdskulturen och herrgårdssamhället realiserar. Åström tar för det första upp den synligt-symboliska nivån i den materiella kulturen (byggnader och deras placering i förhållande till varandra, användningen av rum, möblering, redskap o.s.v.), för det andra den specifika livsformen och dess reproduktion (giftermålsstrategier, umgängesformer, fester o.s.v.), familjernas livscyklar och de socialiseringsmönster enligt vilka en individ instrueras i kulturen och blir en del av den. För det tredje ställer Åström som kontrast frågan om hur lägre samhällsskikt upplevde och handskades med den i herrgårdssamhällena

dominerande kulturformen. Avslutningsvis försöker hon rekonstruera den världsbild som låg till grund för denna kultur, på basen av hur den tog sig uttryck i materiella och symboliska former.

De källor som belyser eliternas vardagsliv är tämligen fåtaliga och svårillgängliga. Den blandning av officiella handlingar, privat tradition, folkloristiska samlingar och materiella kvarlevor som Åström har utnyttjat och utvärderat, möjliggör en mångsidig bild av ständigt kompletterande och relativiserande inblickar i herrgårdarnas kultur.

Som kritik kan anföras att Åström ibland försöker utläsa för mycket ur källorna, i synnerhet då källbasen knappast kan anses vara representativ, vilket är fallet med analysen av två märkdukar. På basen av uttolkningen av symbolspråket i dessa dukar från 1791 och 1833 försöker Åström påvisa den värdeförändring som skett under mellantiden. Härmed låser hon sig emellertid vid ett inre perspektiv och tolkar de symboliska förändringarna utslutande som en mental förändring inom herrgårdsfamiljen. Hon söker inte i källorna efter impulser utifrån (mönsterförlagor för märkdukar, skola etc.), eller efter en överföring av övergripande samhällsliga normer och estetiska föreställningar. Även i fråga om utvärderingen av sagor som manifestation av lägre samhällsskiktets perceptionsformer stannar Åström vid en källimmanent tolkning. Det i metodiskt hänseende betydelsefulla problemet beträffande uppkomsten av sagosamlingar och nedtecknandet av berättelser drygt 80 år efter undersökningsperioden beaktas inte.

Generellt gäller emellertid att Åström är tillräckligt försiktig för att inte dra alltför långtgående slutsatser ur enskilda resultat, utan hon kontrollerar och avväger dem i förhållande till insikter hon vunnit ur annat material. Sålunda utvecklar hon inte enbart nya frågeställningar, utan för också de metodiska tillvägagångssätten inom etnologin framåt. Å ena sidan visar hon hur det är möjligt att inbegripa eliters kulturella beteende och kulturella koder i en etnologisk analys av ett samhälle. Å andra sidan visar Åström i sitt arbete hur objekt ur etnologins traditionella kanon kan utnyttjas för nya frågeställningar.

Betecknande för Åströms reflekterande umgänge med vetenskapliga frågeställningar är att hon omsorgsfullt har bemödat sig om interdisciplinära infallsvinklar, som har utvecklats inom närstående vetenskapsgrenar. Dem har hon inledningsvis diskuterat och strävat att utnyttja i sin analys. Härmed har hon inte fallit för frestelsen att underordna empirin under teorin, utan visar på ett exemplariskt sätt hur olika kulturvetenskapers teoretiska utgångspunkter kan utnyttjas för etnologiska frågeställningar. Härvidlag hade frågan om möjligheten att överföra teoretiska modeller på vissa punkter kunnat ställas mera explicit. Sålunda synes det mig att man med beaktande av den i grunden så annorlunda utformningen av de feodala maktstrukturerna kunde ifrågasätta om Elias modell av hovsamhället oinskränkt kan överföras från Frankrike till Sverige resp. Finland. På grund av detta metodiska tillvägagångssätt, de tematiska snitt som Åström gör i kronologin,

uppkommer som helhet intrycket av en statisk värld, som under den undersökta tidsperioden genomgår få förändringar. Visserligen försöker hon i analysen av märkdukarna antyda en förändring, men p.g.a. det problematiska källäget förefaller det som om denna typ av objekt inte skulle kunna belysa detta problem i högre grad. En starkare betoning på ett diakront perspektiv hade antagligen tydligare kunnat synliggöra förändringar och hade därmed gett hela undersökningen mera historiskt skärpedjup.

De tematiska snitten ger en mångfacetterad, kompletterande och sist och slutligen väl också en representativ bild där även motstridigheter tillåts komma till synes, i stället för att harmonieras till förmån för en fullständig framställning. På det hela taget är Åströms arbete inte bara i den empiriska delen originellt och innovativt, utan det för även etnologins om teori- och metoddiskussion framåt.

Silke Göttisch

Sjuksköterskans historia – en trevare

Marianne Tallberg, *Den sekulära sjuksköterskan i Finland från 1700-talet till den enhetliga utbildningens början 1930. Vården och utbildningen speglade mot förhållandena i övriga länder*, Kuopion Yliopiston julkaisuja, Publications of the University of Kuopio. Yhteiskuntatieteet, Social Sciences. Alkuperäistutkimukset, Original Reports 1/1991. 000 s. Kuopio 1991.

Sjukvårdens och sjuksköterskornas historia har genom en doktorsavhandling vid Kuopio universitet fått en plats i den vetenskapliga litteraturen i Finland. Marianne Tallberg har med *Den sekulära sjuksköterskan i Finland från 1700-talet till den enhetliga utbildningens början 1930* gjort en inbrytning på ett område där medicin och läkare avhandlats, men sjuksköterskan inte problematiserats.

Medicinhistoria utgör ett av de expanderande fälten inom historievetenskapen; det är en följd av en allmän förnyelse av historieämnena, en orientering mot nya kunskapsområden och ett utvidgat tvärvetenskapligt samarbete. Eftersom historia skrivs i dialog med nuet handlar det också om sjukvårdskrisen; nedmonteringen av välfärdsstaten lika väl som kritiken mot den moderna medicinens biomedicinska fixering, mekanistiska patientsyn och bristande helhetssyn. Intill 1980-talet har medicinhistorien huvudsakligen skrivits av läkare men ramarna för den läkar- och institutionsbundna medicinhistorien har sprängts och en rad arbeten med större samhällsperspektiv på medicinens historia och ibland dessutom en strävan att uppmärksamma patienternas sjukdomserfarenheter har publicerats. Marianne Tallbergs av-

handling bjuder dock, beklagligtvis, inte på denna läsart. Hon är inte läkare men väl sjuksköterska och avhandlingen är skriven vid en institution för vårdvetenskap och inte en historisk institution. Under dessa premisser har arbetet, medvetet eller omedvetet, formats så att det trots många förtjänster lämnar mycket övrigt att önska för den historiskt intresserade, därför att det saknar förankring i vidare samhällliga sammanhang.

Avhandlingen består av sex artiklar, publicerade i boken på tre olika språk och en sjunde längre artikel som både introducerar och sammanfattar dem, men överraskande placerats längst bak i boken. Uppläggning är förvirrande och de olika avsnitten bildar inte någon helhet. Avhandlingen är ändå intressant läsning, därför att den, bit för bit, bringar nya saker i dagen; sidor av Sophie Mannerheims verksamhet som inte behandlats tidigare eller kampen för en enhetlig sjuksköterskeutbildning på 1920-talet. Författarens sakkunskap och egna erfarenheter av sjuksköterskeutbildning har bäddat för en text som när den är som bäst är inlevelsefull och pregnant, t.ex. när hon i ett avsnitt beskriver sjukhushierarkin utgående från gamla inventarieföreteckningar över sjuksköterskans respektive läkarens utrustning. Ibland har hennes speciella orientering dock medfört att hon skriver ett fackspråk som är omöjligt att förstå för den oinvigde.

Huvudfrågan i avhandlingen är hur och om sjuksköterskans arbete under den behandlade perioden, som omfattar mer än två sekler, förändrades från ett uppoffrande kall till ett yrke som andra. Frågan behandlas utgående från handböcker i ämnet samt utdrag ur utbildningspolitiska diskussioner och utredningar.

Nyckelbegreppen är kall och profession. De definieras i ett inledande avsnitt tillsammans med en begrepp som *caritas, care* och vårda men alla dessa definitioner är lån ur världslitteraturen, encyklopedier, bibeln, sjukvårdslitteraturen etc. och det hela förefaller meningslöst då Tallberg inte förankrar dem i sin egen text och begreppen således får vare sig nyanser eller nya betydelser utöver de ursprungligen givna.

Avhandlingen avslutas med konstaterandet att sjuksköterskans utbildning på 1920-talet, där avhandlingen tidsmässigt avslutas, var "i huvudsak praktisk inte intellektuell och den hade ingen vetenskaplig förankring och ytterst liten kunskapsbas". Avhandlingens slutsats blir "sjuksköterskorna hade inte nått en professionell nivå". Arbetet genomsyras av den framstegstanke som citatet ger uttryck för; sjuksköterskeyrket har utvecklats från kall till profession och därmed från en lägre nivå till en högre. Kall får följdaktligen en negativ innebörd av något primitivt och förlegat som numera, tack och lov, har avskaffats åtminstone ur sjuksköterskornas tankevärld. Detta grepp gör absolut inte rättvisa åt den altruistiska motivation för handlingar, av vilka en del brukar anses ingå i sjuksköterskans yrkesroll, som än i dag är en vital del av det antika och kristna arvet i vår kultur.

Författaren visar att uppfattningen om sjuksköterskans yrke som ett kall ofta medfört krav på försakelse, till exempel att godta en anspråkslös lön för

detta krävande arbete eller att avstå från äktenskap. Kallet har t.o.m. definierats så att det kunnat användas som ett argument mot en förlängning av sjuksköterskornas utbildning från ett till tre år. Genom att förmenta speciella plikter och egenskaper åberopas har sjuksköterskorna således uteslutits ur olika gemenskaper, inklusive det medicinska vetenskapssamfundet.

Tallberg har däremot inte sett den andra sidan av saken; altruism är inte bara självupppoffring, sjuksköterskans kall var självpåtaget och sjuksköterskorna har även haft fördel av uppfattningarna om sjuksköterskors speciella egenskaper. Yrkesgruppen eller kanske snarare sagt, de utbildade och särskilt de högt utbildade bland sjuksköterskorna, har hävdats sig genom att tala om att de utför sådant som kräver en speciell läggning. "The nursing spirit", Florence Nightingales beteckning för andan i vilken man utförde yrket, kom att förbindas med utbildning, men det knöts också till kvinnokönet "you cannot be a good nurse without being a good woman" lyder ett annat citat av Nightingale i boken. Hur den speciella utbildningen gav sjuksköterskeyrket ett socialt lyft och samtidigt gjorde det till ett revir för ett visst slag av kvinnor visar ett citat av medicinalstyrelsens generaldirektör Carl Wahlberg. I *Beträktande angående skolade sjuksköterskor i Finland* säger han 1902: "man fordrar en systers uppmärksamma och af outtröttlig hängifvenhet besjälade vård mot förra tiders vård af en påpasslig tjänarinna". Sjuksköterskeyrket mystifierades litet och utvecklades från en illa betald syssla för både män och kvinnor till ett medelklassyrke, som anstod även kvinnor som tillhörde samhällets grädda.

Sådana poänger hade författaren kanske inte missat om hon i högre grad hade valt sin referenslitteratur inom historievetenskapen och inte inom vårdvetenskap eller något dylikt såsom fallet nu är. Det är obegripligt att till exempel historikern *Kari Melbys* utomordentligt brett upplagda historik över det norska sjuksköterskeförbundet *Kall og kamp. Norsk sykepleiersforbunds historie* (1990) inte har noterats.

Det förvånar mig dessutom att avhandlingen inte på något enda plan formas till ett inlägg i den pågående diskussionen om kön som en samhällsstrukturerande faktor. Författaren är medveteten om att hennes material är tacksamt för behandling av just detta slag av frågor, men deklarerar i inledningen att hon inte ser sin forskning som kvinnoforskning, vilket senare definieras som ideologisk forskning. Hade det varit komprometterande om Tallberg t.ex. med hjälp av kvinnovetenskaplig teori eller de infallsvinklar som denna öppnar bearbetat textens kvinnoproblematik?

Det bör dock hållas i minnet att den avhandling som nu föreligger är ett pionjärverk och att mycken möda redan finns nedlagd i själva den grundforskning utan vilken boken inte hade kunnat skrivas. Tallberg har i varje händelse gått upp nya vägar; genom att välja ett ämne, sjuksköterskans historia, som hos oss inte tidigare varit föremål för någon vetenskaplig historisk undersökning och genom att dessutom pröva sig fram med ett tvärvetenskapligt grepp.

Alexandra Ramsay

Nordisk komparativ idrætshistorie

Henrik Meinander: *Towards a Bourgeois Manhood. Boys' Physical Education in Nordic Secondary Schools 1880-1940*. Societas Scientiarum Fennica. 250 s. Helsingfors 1994.

Forskningen i idrætshistorie er en ganske ung videnskab. De første, mere systematiske tilløb så dagens lys først i 1960'erne i den angelsaksiske verden, men siden da har forskningen bredt sig til andre dele af verden, således at der i dag foregår en livlig analyse- og publikationsvirksomhed ikke kun i Europa, men også i Amerika og Australien. Ikke desto mindre må det slås fast, at der endnu er tale om en ganske umoden forskning, som stadigvæk i mangt og meget famler i såvel diskursivt som teoretisk og metodisk blinde. Dertil kommer, at der heller ikke er enighed om emneområdet omfang og karakter med den materiale-mæssige usikkerhed, der er forbundet hermed.

Således hersker der fortsat stor usikkerhed med hensyn til afgrænsningen i forhold til en mere specifik forskning i kroppens social- og kulturhistorie, omfattende så vidt forskellige emner som madens, seksualitetens, skammens, hygiejnens, lortens, gestikkens, sansernes og hårets kulturhistorie – for blot at nævne nogle af de emner, der er taget op i forbindelse med kropshistorisk forskning. Hvertil kommer relationen til mere generelle kropshistoriske studier såsom Norbert Elias' og Michel Foucaults. Hvor denne sidste type kropshistorie har øvet en stor indflydelse på idrætshistorien, ikke mindst i England, for både Elias' og Foucaults vedkommende, og i Amerika, for især Foucaults vedkommende, er relationen mellem idrætshistorie og den mere kulturhistoriske forskning i kropskulturelle områder fortsat uklare. Det er stort set kun fra hygiejnefeltet, har man set inddragelse af forskningsresultater i idrætshistorien. Forholdet mellem seksualitetens og idrættens historie ved vi fortsat ikke så meget om.

Men, og det er sandsynligvis mere problematisk, er der endnu heller ikke foregået en tilstrækkeligt penetrerende debat om idrætshistoriens forhold til den generelle historievidenskab med discipliner som socialhistorie, politisk historie, økonomisk historie etc. Nøt så ofte har vi idrætshistorikere – og det kan næppe undre, når vi har måttet kæmpe for etableringen af idrætten som en legitimt forskningsfelt – været tilbøjelige til at anskue idrætshistorien ganske snævert, nemlig i den institutionaliserede, dvs. organisatoriske og foreningsmæssige udgave.

Store dele af den idrætshistoriske forskning har derfor bestået i en kortlægning af, hvad der egentlig skete inden for det snævre idrætsfelt, og det kan der – ukendskabet til emnet taget i betragtning – langt hen være brug for. Denne side af forskningen er imidlertid endnu ufærdig. Vi ved helt

enkelt fortsat alt for lidt om, hvad der faktisk er foregået. Det gælder idrættens historie i såvel tid som rum.

Enkelte perioder såsom anden halvdel af 1700-tallet og anden halvdel af 1800-tallet har man beskæftiget sig meget med, medens der er andre perioder, som stort set er ladet ude af billedet. Det gælder, beklageligvis, ikke kun store dele af Middelalderens og Renaissancens idrætter, men også store dele af det 20. århundredes idrættshistorie. Således er mellemkrigstiden – når der bortses fra Hitler-Tyskland – fortsat mangelfuldt belyst, ligesom idrættens historie i de ”kedelige” 1950’ere generelt er forsømt. Og her som på andre idrættshistoriske områder savner vi fortsat komparative studier.

Det er ligeledes kendetegnende, at der fortsat mangler forskning på lokalt plan. Forståeligt nok i betragtning af emnets unge videnskabelige status har man i første omgang ofte koncentreret sig om de store linjer og om nationale trender. Det har ofte været generelle udviklingslinjer, man har haft søgelyset rettet imod. Og ofte har opfattelsen af idrættens institutionshistorie – siltende – været bestemt af en vurdering af disse udviklingslinjers forløb ud fra andre dele af historievidenskaben, såsom den økonomiske, sociale og politiske historie, som man ellers har søgt at lægge luft til. Undertiden har det endog været (parti)politiske grundholdninger og hensyn, som har ligget til grund for analysen af idrættens historie.

En anden væsentlig del af den idrættshistoriske forskning har bestået i en kritisk belysning af konkurrenceidrættens (sportens) vrangsider. Ikke mindst fra tysk og fransk side har der været lagt vægt på en påvisning af forbindelse mellem sport, industrialisme og kapitalisme, hvor konkurrenceidrætten er blevet opfattet som en afspejling (Brohm og de tyske marxistiske idrættshistorikere i 1970’erne) af den industrielle kapitalisme. Ofte har dette imidlertid indebåret en reduktiv tilgang, der har haft yderst svært ved at forklare – medmindre man opretholdt en marxistisk forestilling om falsk bevidsthed – hvorfor sporten og konkurrenceidrætten har haft en så voldsom gennemslagskraft. Man har kort sagt haft vanskeligt ved at indkredse sportens fascinationskraft, ligesom det har voldt vanskeligheder at se dens funktion i et symbolsk fortolkningsperspektiv som en udlægning – i fysisk, kropslig forstand – af den relation mellem individ og samfund, der blev sat på den historiske dagsorden med Modernitetens gennembrud efter 1750.

Disse to måder at gribe idrættshistorien an har nok så ofte stået i modsætning til hinanden. Men på nogle områder har man dog været i stand til at mødes på midten. Det gælder fx. forskningen i idrættens diffusion, hvor ikke mindst J. A. Mangans studier i spredningen af engelsk ”muscular Christianity” til kolonierne har nydt bevågenhed fra begge sider, ligesom forskningen i arbejderidræt også i nogen udstrækning har været i stand til at samle fløjene.

Også med hensyn til forskningen i idrættens bidrag til ”nation building” har de to fløje kunnet nærme sig hinanden. Her er der især i England foregået en livlig forskning med rod i den solide mangfoldige og engelske social-

historiske historieskrivning. Men også Frankrig har her været godt med. Det gælder for Frankrigs vedkommende ikke mindst studiet af sportens bidrag til en samling af de nationale kræfter i den 3. republik.

Imidlertid må man for dette felts vedkommende også hæfte sig ved, at det ofte har været forskere uden for idrætshistoriske kredse, som har kastet liv over feltet: sport og nationalisme. Det gælder således den forskning i sportens bidrag til overvindelse af dekadence og forfald, der tog sin begyndelse med Eugen Webers artikler om Coubertin i *Journal of Contemporary History* fra 1970 og om gymnastikkens introduktion i Frankrig i *American Historical Review* fra 1971, og som siden blev fulgt op i en længerevarende diskussion i *Journal of Contemporary History* fra 1982 med bidrag af George L. Mosse, Isabel Hull, Robert A. Nye m. fl. I løbet af 1980'erne har man endvidere kunnet trække på Eric Hobsbawms epokegørende overvejelser om "Invention of Tradition" som et væsentligt bidrag til idrætshistoriens konceptuelle arsenal.

I det hele taget ser det ud som om frontopdelingen mellem på den ene side traditionalister vs. marxister og kulturkritikere og på den anden side snæver idrætshistorisk forskning og almen historievidenskab (i alskens afskygninger, bevares) er under opblødning. Flere og flere idrætshistorikere indser nødvendigheden af at nærme sig den generelle samfundshistorie, ligesom flere og flere "rigtige" historikere indser, at idrættens, og kroppens, historie kan yde væsentlige bidrag til den generelle samfundshistorie. Og i forhold til situationen for blot nogle år siden, bør man i dag snarere tale om idrætsforskningens mangfoldighed og spændvidde.

Idrættens historieforskning og -skrivning i Norden tog sin begyndelse i 1970'erne. Sverige og Finland var initiatorer, med Jan Lindroths disputats fra 1974 som det første store bidrag, efterfulgt af Leena Laines forskning i det tidlige finske foreningsvæsen. Det kom derefter bl.a. til udtryk i oprettelsen af Svensk Idrætshistorisk Forening i 1976 og i publiceringen af foreningens årbog. Hovedmanden bag dette var atter Jan Lindroth, som desuden indehaver det hidtil eneste nordiske professorat i idrætshistorie. Norge fulgte efter på foreningsplan i 1982, fik også lavet en idrætshistorisk årbog, som imidlertid i perioder har ligget ganske stille. Danmark fulgte efter i 1984 med såvel foreningsdannelse som årbogsudgivelse, og denne forening har således i 1994 kunnet fejre 10 års-jubilæum. I løbet af 1990'erne stiftede man også i Finland en idrætshistorisk forening, som ligeledes, fra 1993, har udgivet en idrætshistorisk årbog. Dette vue over foreningsdannelse og publikationsvirksomhed kunne give anledning til den opfattelse, at idrætshistorieskrivningen i Finland er bagud i forhold til de øvrige nordiske lande. Dette er imidlertid, jvf. nedenfor, ingenlunde tilfældet. Snarere tværtimod.

Også inden for den nordiske idrætshistorieforskning har man kunnet konstatere en vis modsætning mellem på den ene side traditionalisterne,

som dels har arbejdet kildekritisk omhyggeligt, dels har koncentreret sig om idrættens institutionshistoriske aspekter. – På den anden side har den sportskritiske historieskrivning også været stærkt repræsenteret i Norden, ikke mindst i Danmark. Måske som en effekt af tættere forbindelser til kontinentet; måske som følge af den idrætspolitisk spændte situation i Danmark med to store idrætsorganisationer, som i det mindste officielt og proklamatisk har og har haft hver sin målsætning.

Det har været kendetegnende, at også i Norden har man set en vis koncentration om bestemte perioder, bestemte idrætsgrene og bestemte problemstillinger. Også her har tiden fra 1750–1800 været i focus, ligesom Det moderne Gennembruds idræt i perioden ca. 1880–1914 har været gjort til genstand for adskillige grundige behandlinger, medens 1800-tallets idræt og kropskultur indtil da kun er sparsomt belyst, og meget af det 20. århundredes idræthistorie fortsat er mørkt land. I løbet af 1990'erne har man imidlertid som noget nyt været vidne til en intensiv forskning i 1930'ernes kropskultur. Henrik Meinander har selv bidraget hertil med sin undersøgelse af relationen mellem sprog og idræt i Helsingfors, og i Sverige har bl.a. Jonas Frykman set på idrættens og friluftslivets bidrag til opbygningen af Folkhemmet og på tilvænningen til Moderniteten.

Det har ligeledes været kendetegnende for den nordiske idræthistoriske forskning, at man har koncentreret sig om bestemte idrætsgrene. Gymnasitikkens historie er, inden for rammerne af de nævnte perioder, grundigt behandlet – ikke mindst i Danmark og i Sverige. Det samme gælder fodbolden, som, ikke overraskende, også har været underkastet adskillige større, solide analyser, medens andre store idrætsgrene som håndbold, badminton og svømning kun er analyseret i mindre artikler rundt om i Norden. Finland adskiller sig imidlertid her fra det øvrige mønster i Norden, idet man her har grundige studier af idrætsgrene som skisport, boboll og basketball.

I grove træk har det endvidere været karakteristisk, at man i Sverige har haft mange blikke rettet mod borgerskabets idræthistorie, men også har været interesseret i arbejderklassens historie i idræthenseende. Det samme gælder i Finland, hvor forskningen i arbejderidræt – som en naturlig konsekvens af tilstedeværelsen af den klassemæssigt betingede opdeling i to store idrætsorganisationer – altid har stået stærkt. Omvendt har forskningen i landbrugerfolkningens idræt her stået svagere, måske som følge af den særegne finske klasseopdeling inden for landbruget, hvor husmænd og daglejere først fik afgørende sociale problemer løst i løbet af dette århundrede (jvf. fx Matti Peltonens bog *Talolliset ja torpparit*) og derfor vanskeligt har kunnet tage del i en særlig agrar-modernitet, hvori idræt kunne indgå, ligesom man sagtens haft færre muligheder for idrætsudøvelse i det hele taget. Danmark derimod har fra starten været præget af en særlig gårdmands-linje inden for idrætsforskningen. Det har bevirket, at andre klassers idrætsudøvelse enten er blevet negligeret eller anskuet set i lyset af gårdmandshistorien. Først i løbet af 1990'erne er man i færd med at løsrive sig

fra denne massive ideologisering.

Der er således tale om en del forskelle mellem de nordiske landes idræts-historiske forskning. Den kildekritiske omhu har været ganske tydelig i Norge, Sverige og Finland, hvor interessen for idrættens organisatoriske historie også har været i focus fra starten, medens Danmark her halter noget efter, for så vidt som der ikke tilsvarende har været tale om samme kildekritiske, positivistiske akribi. Til gengæld har der nok i Danmark været mere vilje og mod til at kaste sig ud i den internationale mangfoldighed af teori-dannelser, også inden for idrætshistorien. Således har Norbert Elias' civilisa-tionsteori altid stået stærkt i Danmark, ligesom i nogen grad Foucault. Her har man ligeledes haft blikket rettet mod den engelske socialhistoriske idræts- og kropskulturforskning. I det hele taget har spørgsmålet om idræt-tens bidrag til modernisering af samfundet stået stærkt – omend der ikke har været enighed om, hvad man skulle forstå herved.

Det er desuden tydeligt, at der er store forskelle, hvad angår den lokal-historiske forskning. Medens denne står meget stærkt i Sverige, såvel på universitetsplan som blandt amatørlokalhistorikere, og sine steder i finsk idrætshistorisk forskning, nærmere bestemt inden for den såkaldte Jyväskylä-skole, ligefrem er en erklæret målsætning, har den indtil 1993 stort set været ukendt i Danmark, medens man i Norge har set et enkelt, men til gengæld imponerende nedslag i lokalhistorisk stof, i form af Matti Gok-søyr's grundige behandling af idrættens opkomst i Bergen.

I det hele taget udgør det nordiske idrætshistoriker- community ikke no-gen udpræget helhed. Det er da også – for det første – karakteristisk, at samarbejdet mellem nordiske idrætsforskere endnu ikke er særligt udpræget, på institutionelt plan. Den første fællesnordiske idrætshistoriske conference blev afholdt på Lysebu i Oslo i 1989 og var en stor succes, som åbnede op for mange nye kontakter. Den er desværre aldrig blevet fulgt op af en ny conference. Til gengæld rummede det 22. nordiske historikermøde i Oslo i 1994 også en sektion om idrætshistorie, hvori deltog nordiske idrætshistori-kere. I det hele taget må det pointeres, at der på ad hoc-plan gennem årene har været adskillige tætte – og varme – forbindelser mellem de nordiske idrætsforskere på tværs af landegrænserne, hvor enkeltpersoner gensidigt har beriget hinandens forskning. Der er tale om megen indbyrdes forståelse mellem de nordiske idrætshistorikere hen over grænserne, forskningsmil-jørerne og de indbyrdes forskelle i fremgangsmåde.

Også af den grund må man – for det andet – beklage, at der endnu ikke har været tale om fællesnordiske forskningsprojekter, da der dog synes at være adskillige lighedspunkter mellem de nordiske landes idrætshistorie samt betydelige forskelle, som det også kunne være interessant at få belyst i fælles projekter.

Endelig kan man – for det tredje – beklage, at der, hidtil, med få undta-gelser heller ikke har været foretaget komparative internordiske studier.

fra denne massive ideologisering.

Der er således tale om en del forskelle mellem de nordiske landes idræts-historiske forskning. Den kildekritiske omhu har været ganske tydelig i Norge, Sverige og Finland, hvor interessen for idrættens organisatoriske historie også har været i focus fra starten, medens Danmark her halter noget efter, for så vidt som der ikke tilsvarende har været tale om samme kildekritiske, positivistiske akribi. Til gengæld har der nok i Danmark været mere vilje og mod til at kaste sig ud i den internationale mangfoldighed af teori-dannelser, også inden for idrætshistorien. Således har Norbert Elias' civilisationsteori altid stået stærkt i Danmark, ligesom i nogen grad Foucault. Her har man ligeledes haft blikket rettet mod den engelske socialhistoriske idræts- og kropskulturforskning. I det hele taget har spørgsmålet om idrættens bidrag til modernisering af samfundet stået stærkt – omend der ikke har været enighed om, hvad man skulle forstå herved.

Det er desuden tydeligt, at der er store forskelle, hvad angår den lokal-historiske forskning. Medens denne står meget stærkt i Sverige, såvel på universitetsplan som blandt amatørlokalhistorikere, og sine steder i finsk idrætshistorisk forskning, nærmere bestemt inden for den såkaldte Jyväskylä-skole, ligefrem er en erklæret målsætning, har den indtil 1993 stort set været ukendt i Danmark, medens man i Norge har set et enkelt, men til gengæld imponerende nedslag i lokalhistorisk stof, i form af *M a t t i G o k s ö y r s* grundige behandling af idrættens opkomst i Bergen.

I det hele taget udgør det nordiske idrætshistoriker- community ikke nogen udpræget helhed. Det er da også – for det første – karakteristisk, at samarbejdet mellem nordiske idrætsforskere endnu ikke er særligt udpræget, på institutionelt plan. Den første fællesnordiske idrætshistoriske konference blev afholdt på Lysebu i Oslo i 1989 og var en stor succes, som åbnede op for mange nye kontakter. Den er desværre aldrig blevet fulgt op af en ny konference. Til gengæld rummede det 22. nordiske historikermøde i Oslo i 1994 også en sektion om idrætshistorie, hvori deltog nordiske idrætshistorikere. I det hele taget må det pointeres, at der på ad hoc-plan gennem årene har været adskillige tætte – og varme – forbindelser mellem de nordiske idrætsforskere på tværs af landegrænserne, hvor enkeltpersoner gensidigt har beriget hinandens forskning. Der er tale om megen indbyrdes forståelse mellem de nordiske idrætshistorikere hen over grænserne, forskningsmiljøerne og de indbyrdes forskelle i fremgangsmåde.

Også af den grund må man – for det andet – beklage, at der endnu ikke har været tale om fællesnordiske forskningsprojekter, da der dog synes at være adskillige lighedspunkter mellem de nordiske landes idrætshistorie samt betydelige forskelle, som det også kunne være interessant at få belyst i fælles projekter.

Endelig kan man – for det tredje – beklage, at der, hidtil, med få undtagelser heller ikke har været foretaget komparative internordiske studier.

Det er derfor yderst glædeligt, at vi nu med Henrik Meinanders disputats *Towards a Bourgeois Manhood* har en første større nordisk komparativ studie i nordisk idræts historie. Denne afhandling er alene i kraft heraf en historisk begivenhed. Den første i sin art. At Meinander hermed også har bidraget til forøgelsen af de ganske få nordiske doktorhandlinger i idræts historie gør ikke fornøjelsen mindre.

Denne fornøjelse fortsætter, når man går i gang med at læse den i øvrigt også i henseende til udstyr, lay out og sproglige udformning smukke bog. Bogens emne: undersøgelsen af idrætsundervisningen i lärovarks-skolerne i fire nordiske skoler er beslægtet med emnet for Jan Lindroths seneste bog fra 1993, for så vidt som det er skoleidrættens, der er i focus. Behandlingen af emnet befinder sig inden for samme solide tradition som Jan Lindroth.

Afhandlingen er stramt og sikkert opbygget og vidner om et godt overblik i fremstillingen. Den fremstillingsmæssige elegance sker dog ikke på bekostning af kildemæssig grundighed. Tværtimod kendetegnes afhandlingen af en omfattende brug af kilder. Der er mange fodnoter i denne bog. Det gælder dels henvisninger til utrykte kilder fra skolearkiver, dagbøger, rapporter, skitser etc., dels trykte kilder såsom statistikker, aviser, pamfletter, love, cirkulærer etc. Men Henrik Meinander demonstrerer ikke kun solid kildebehandling med positivt tyngde. Han tilhører også den gruppe af idræts historikere, som ikke mindst Storbritannien gennem de senere år er blevet så rigt på, der vover pelsen og indplacerer det snævert idræts historiske genstandsfelt i en bredere samfundsmæssig kontekst. Her aner man en tydelig inspiration fra folk som Richard Holt og J.A. Mangan. Sidstnævnte har Meinander da også "stået i lære" hos takket være et længerevarende studieophold i Skotland. Det ophold, viser afhandlingen, har været udbytterigt.

Det er også kendetegnende for afhandlingens høje niveau, at Meinander demonstrerer en imponerende belæsthed. Det gælder dels den internationale kropskulturelle magt- og civilisationsforskning i almenhed og den nordiske litteratur om idræts historie i særdeleshed, hvor Meinander viser et stort historiografisk overblik. Der er tilsyneladende ikke den bog og ikke den artikel inden for nordisk idræts historie, som han ikke har stiftet bekendtskab med. Også af den grund er disputatsen i udpræget grad et nordisk værk. Uden større gebærder føres der en lavmælt, men sikker og velargumenteret diskussion med de forskellige vurderinger af idrættens gennembrud i Norden, hvor Meinander lægger afstand til forklaringer, som ikke mindst – dele af – den danske idræts historieskrivning har lanceret. Det gælder bl.a. traditionen for at koble sportsgennembruddet sammen med industrialisering og urbanisering, medens gennembruddet for svensk gymnastik kobles sammen med partipolitik og demokratisk kultur. Her støtter Meinander, ligesom i sin interessante artikel om svensk idræt i Helsingfors i mellemkrigstiden i *The International Journal of the History of Sport* (1993) den mere nuancerede opfattelse, at der – i øvrigt i lighed med Richard Holts påvisninger for Eng-

lands vedkommende – også var tale om en generationsmæssig indflydelse. Det var i høj grad drenge og unge mænd, som introducerede sporten i de nordiske lande. Meinander bruger bl. a. den svenske IFK-bevægelse som et centralt argument. Dette understøttes af lokalhistoriske undersøgelser fra Danmark, som undertegnede har foretaget, ligesom man i Sverige også uden for IFK-kredse ser helt unge pionerer, sådan som det fx fremgår af idrætsforeningen GAIS' enestående 100-års jubilæumsskrift, der er udkommet i 1994.

I det hele taget er det kombinationen af sans for detaljer og nuancerigheden i de store linjer, der imponerer. Meinander sammenfatter s. 63 sit grundsyn i følgende udsagn: "...how problematic it can be to interpret the meaning of certain exercise categories without a profound analysis of their cultural and social contexts. An interpretation of a body culture which focuses intensively on the corporeal dimension, on the configurative, can hardly satisfy those who see ideas and mentalities as crucial components in social change and who therefore understand the body...only as one among many other cultural messengers."

Overfor de positioner, der tager udgangspunkt i kroppens og dens konfigurationer, forfægter Meinander synspunktet, at man, før man ser på kroppens og idrættens historie, må lægge sig efter den sociale infrastruktur og de ledsagende mentale strukturer (s. 65). Og han demonstrerer i kraft af selve opbygningen af sin disputats, hvor vellykket en sådan fremgangsmåde kan være, ikke mindst når man også udviser evne til at analysere kropslig adfærd og konfiguration, sådan som det også sker i hans ovennævnte artikel fra 1993, hvor han påpeger, at sporten i sig selv er et sprog.

Hermed får Meinander aftegnet sit eget ståsted. Han befinder sig mellem på den ene side den institutionshistoriske idrætsforskning og på den anden side en mere kropsfundamentalistisk tilgang. Også herved er hans disputats et centralt nordisk værk, for så vidt som disse to retninger dels kan siges at være repræsenteret af henholdsvis den traditionelle svenske tradition og en dansk, kropsorienteret retning, der undertiden kan forekomme en anelse dristig. Henrik Meinander er her i godt selskab med Matti Goksöyr, der i sin disputats ligeledes har advokeret for en bred, samfundshistorisk tilgang.

Imidlertid må det også pointeres, at Meinander til trods for sin vilje og evne til at fremhæve idrættens samfundsmæssige baggrund og kontekst aldrig forfalder til firkantet kausalitetstænkning. Han er i udpræget grad en historiker, med vægten lagt på begivenhedernes kontingente og særegne karakter.

Det ses ikke mindst i selve grebet i disputatsen: en sammenligning mellem fire vidt forskellige lokaliteter. Dette sikrer, at man "slår sig" på stoffet og lader materialet yde modstand. I sig selv er historien om fire nordiske måder at gøre (borger)drenge til (borger)mænd interessant, men selve tilgangen har også afgørende implikationer af metodisk og teoretisk art. Indirekte får Meinander således også fortalt om sit grundsyn på historikerens

opgave. Samtidig med at han også her placerer sig centralt mellem på den ene side den rent narrative historiefortælling, der dyrker det pittoreske, og på den anden side den robuste strukturhistorie, som nærmer sig sociologiens generaliseringsniveau. Her kunne det, når nu temaet for afhandlingen er individets integration i samfundet, ellers nok have været fristende at lægge sig op ad en Durkheim-Parsonsk socio-funktionalistisk model, men Meinander har (lykkeligvis?) holdt sig fri heraf.

Endelig må det også fremhæves, at Meinander også placerer sig centralt på tredje vis, nemlig i henseende til relationen mellem national historiskrivning og lokalhistorie. Også her får han meget "foræret" i kraft af sit valg af genstandsfelt, for så vidt som han er tvunget til at bevæge sig på begge niveauer. Således viser hans valg af forskningsområde sig også her at være klogt.

Af bogens tre dele om henholdsvis kontekst, struktur og proces inden for den nordiske läroværksidræts historie er første og tredje del de mest interessante – set ud fra et idræthistorisk synspunkt; men man hæfter sig i del to ved det givtige afsnit om idrættens fysiske rammer (s. 123 ff.). Det er et felt, som ellers ikke behandles alt for ofte i nordisk idræthistorie, til trods for, at vi ikke mindst i waliseren John Bales omfangsrige forskning – og virke i Norden – vedr. idrættens rum, har inspirerende teorier og konkrete analyser at bygge på. Det er fortjenstfuldt, at Meinander har givet sig ind på dette felt, og ovenikøbet har sat det i relation til spørgsmålet om sundhed (jvf. ovenfor). Denne sundhedsrelation tages i øvrigt op igen i del tre under inddragelse af især svensk og dansk forskning på området, hvor Meinander (s. 209 ff.) påpeger skiftet fra disciplin til sundhed som opdragelsesmæssigt omdrejningspunkt omkr. 1900. Man kunne her nok have ønsket sig en stærkere betoning af det nationale aspekt i sundhedsdiskussionen, hvor debatten i *Journal of Contemporary History* fra begyndelsen af 1980'erne med fordel kunne have været frekventeret; bl. a. for at relativere bruddets radikalitet. Som anmelder skal man imidlertid glæde sig mere over, hvad der står i en bog, end over hvad der ikke står.

Og der er meget at glæde sig over i og med denne disputats, der i kraft af sit anslag (den komparative tilgang), sin metodik og sine teoridannelser placerer Henrik Meinander i midten af den samlede nordiske idræthistorie. Her har vi en sammenfattende præsentation af, hvad Norden formår på dette felt, samtidig med at Henrik Meinander yderst overbevisende får peget på, hvorledes idræthistorie kan gribes an i fremtiden. Vi ser her et eksemplarisk stykke arbejde, der utvivlsomt vil komme til at danne skole i Norden – også selv om det er skrevet på engelsk! Hermed har Meinander imidlertid sikret sig muligheden for gennemslag på den samlede internationale idræthistorie-arene. Med sin historiografiske åbning ud mod de forskellige nordiske idræthistoriske værker peger Meinander også på samarbejdsmuligheder og fornyede dialoger i Norden. Den invitation er der grund til at tage godt imod. Vi har meget at lære af hinanden.

Niels Kayser Nielsen

”Svenskar i all världen förenen eder!”

Bengt Kummel, *Svenskar i all världen förenen eder! Vilhelm Lundström och den allsvenska rörelsen*. Åbo Akademis förlag. 288 s. Åbo 1994.

Redan i de översikter över Europas historia, som publicerades under 1920- och 1930-talen, började man allmänt kalla 1800-talet för ”nationalismens århundrade”. Det jäste då överallt i Europa och de nationella stämningarna hotade den rådande ordningen i det gamla statssamfundet. På sina håll verkade nationalismen enande, som t.ex. i Tyskland och Italien, på andra håll hade den däremot söndrande verkan, som t.ex. i de gamla dynastiska imperierna – det habsburgska Österrike-Ungern, det romanovska Ryssland och det ottomanska Turkiet. Vare sig den uppträdde som enande eller söndrande var nationalismen en mäktig kraft i den samhälleliga utvecklingen.

I slutet av 1900-talet kan vi konstatera att nationella rörelser och nationalismen har spelat en framträdande roll även under detta århundrade – inte minst efter det sovjetdominerade maktblockets sönderfall i Ryssland och Östeuropa där nationalismen åter har blossat upp med kraft och våldsamhet.

Det är emellertid inte endast i Östeuropa som frågan om det nationella självbestämmandet har blivit aktuell. Sedan flera årtionden har en vitalisering av de nationella rörelserna gjort sig allt starkare påmind bland de västeuropeiska staternas etniska minoriteter. Skottar och walesare, engelsmännen i Nordirland, korsikaner och bretoner, sicilianare, flamländare och val-loner, friser i Nederländerna, katalaner, basker och galicier samt samer på Nordkalotten – alla har de alltefter sina historiska förutsättningar och dagens förhållanden formulerat krav på nationellt självbestämmande vilkas former varierar från beskedlig kulturautonomi till full politisk självständighet.

Nationella känslor och tongångar har under de senaste åren dessutom aktualiserats inom de etniska majoritetsfolken i de västeuropeiska staterna, dels som en reaktion på de etniska minoriteternas aktiviteter, dels i samband med den pågående europeiska integrationsprocess, som ter sig skrämmande för många eftersom den medför uppgivandet av en betydande del av den nationella bestämmanderätten. Nationalismen spelar således en ytterst viktig roll även i dagens Europa.

Den här i yttersta korthet angivna utvecklingslinjen i Europas 1900-tals-historia har tydligt avspeglat sig också i en starkt intensifierad historisk och samhällsvetenskaplig forskning, som långtifrån sysslat med enbart de aktuella händelserna och problemen utan också sökt sig tillbaka i historien till de olika nationella rörelsernas rötter för att möjliggöra en djupare förståelse av dagens nationella problem.

Bengt Kummels doktorsavhandling behandlar en nationalistisk samlingsrörelse i Sverige i början av 1900-talet med stark inriktning också på den sedan länge bofasta svenska befolkningen i Finland och Estland samt utvandrade svenskar i främst Nordamerika. Undersökningen omfattar rörelsens bakgrund, tillkomst, ideologi, målsättning, organisation och verksamhet. Den ansluter sig således väl till den aktuella internationella forskningen om nationella rörelser och nationalism.

I avhandlingens inledningskapitel redogör författaren för undersökningens uppläggning och utgångspunkter. Boken handlar om den högernationalistiska allsvenska rörelsen under åren 1890-1939 med tyngdpunkt på de första årtiondena under 1900-talet. Den allsvenska rörelsen har inte förut blivit utförligt behandlad i den vetenskapliga litteraturen. Undersökningen bygger på ett omfattande källmaterial som är spritt på ett flertal arkiv i Sverige och Finland.

I kapitel II, "Nationalismens många ansikten", redogör författaren för de stora förändringarna i den svenska samhällsstrukturen under senare hälften av 1800-talet och början av 1900-talet och vilka han sammanfattande betecknar som en nationell samling. Vidare tecknas en allmän bakgrund till nationalismen, dess uppkomst och uttrycksformer. Avsikten är att relatera den allsvenska rörelsen till såväl svensk nationalism som nationella rörelser i Europa. Speciell vikt läggs vid relationen mellan nationalism och språk eftersom detta förhållande spelade en betydande roll också för den allsvenska rörelsen.

Kapitel III är helt ägnat åt den allsvenska rörelsens grundare och ledande gestalt under många år, Vilhelm Lundström, "en svensk nationalist". Lundström var en mångsidig och kontroversiell person. Han var professor i klassisk filologi vid Göteborgs högskola, men vurmade mest för det svenska språket. Till sin samhällssyn var han agrarkonservativ, men på samma gång antikapitalist och socialt medveten antisocialist. Några år på 1910-talet var han ledamot av riksdagen där han representerade högern. I kapitlet granskar författaren Lundströms idéer och samhällseliga tänkande, hans värderingar och verklighetsföreställningar för att kunna förklara uppkomsten och naturen av den ideologi som han skapade för den allsvenska rörelsen.

I kapitel IV behandlas Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet, den allsvenska rörelsens centrala organisation. Först ges en bakgrundsteckning med tyngdpunkt på emigrationens betydelse för det svenska samhället och staten. Emigrationen var också det direkta upphovet till Riksföreningens tillkomst 1908. Ända från början var två falanger representerade i styrelsen, dels de ideellt arbetande intellektuella, dels representanter för näringslivet, främst från rederi- och sjöfartskretsar. Riksföreningens säte kom att förläggas till Göteborg och föreningens sekreterare blev Vilhelm Lundström. Föreningens ändamål angavs vara "att moraliskt och ekonomiskt stödja arbetet för bevarande av det svenska språket och svensk odling hos utlandssvenskarna". Riksföreningen fick med tiden en rad lokalför-

eningar både i Sverige och i utlandet.

Kapitel V behandlar allsvenskhetens ideologi. Den var inte samlad i något programmatiskt aktstycke, utan fanns främst spridd i Lundströms olika framställningar, tal och skrifter. Inte bara till formen utan även till innehållet består allsvenskhetens ideologi av en samling tankar utan strängare systematisering. Den centrala tankegången var att svenskarna hade två fosterland. Det ena var Sverige, stamlandet, medan det andra utgjordes av det svenska språkområde som omfattade alla svenskar i världen. Den övergripande uppgiften för den allsvenska rörelsen var att andligt, språkligt och om möjligt ekonomiskt föra samman det allsvenska folket. Termen "allsvensk" dök upp först 1911, men fick sitt genombrott 1914 med startandet av Riksföreningens tidning *Allsvensk Samling*. En ny större organisation var också planerad för den allsvenska rörelsen, nämligen *Allsvenska tingen* och *Allsvenska förbundet*, men dessa organ blev endast kortlivade.

I kapitel VI redogör författaren för Riksföreningens och den allsvenska rörelsens utveckling under 1920- och 1930-talen. Tiden präglades av tidvis mycket skarpa inre motsättningar och kritik utifrån. Riksföreningen anklagades för att vara gammalmodig, passiv och elitistisk och kritikerna ville flytta över dess centrum till Stockholm. Så blev nu inte men Stockholms lokalförening fick under 1930-talet större befogenheter genom att det allsvenska arbetet på Finland och Estland koncentrerades dit. Även Lundström kom i motsatsställning till Riksföreningen, varefter han minskade sitt engagemang i föreningen från mitten av 1920-talet.

I kapitel VII granskar författaren den allsvenska rörelsens verksamhet och de allsvenska idéernas inflytande på svenskarna i Finland. Redan kring 1907/1908 började man använda termen "östsvensk" för den politiska meningsriktning som framhävde svenskarnas särställning i Finland och samhörigheten med Sverige. Termen slog igenom när *Östsvensk Tidskrift* började utkomma 1917. Det var bland östsvenskarna som den allsvenska rörelsen fick sitt starkaste fäste. Ledargestalten bland östsvenskarna var Arvid Mörne. Kring 1910 började Lundströms och den allsvenska ideologins påverkan på vissa finlandssvenska kretsar bli märkbar, vilket emellertid skapade motsättningar inom det finlandssvenska samhället. Kring 1920 var svenskarna i Finland delade i två läger: det moderata kultursvenska lägret som representerade finkulturen och det radikala bygdesvenska lägret som var förankrat i folkkulturen. Det var den sistnämnda riktningen som samarbetade med den allsvenska rörelsen.

Kapitel VIII behandlar den allsvenska rörelsen och Estlands svenskar. Den allsvenska rörelsens arbete kan på ett sätt bäst studeras i Estland eftersom estlandssvenskarna utgjorde en relativt liten grupp som var i stort behov av hjälp för att kunna hävda sin svenska nationalitet. Men redan innan den allsvenska rörelsen nådde estlandssvenskarna hade de själva börjat föra en organiserad kamp för sina nationella behov. En svensk nationell rörelse kom i gång vid sekelskiftet. Efter revolutionen 1905 då det tsaristiska själv-

härskardömet tvingades mildra sin regim något bildades 1907/1908 en organisation för det svenska kulturarbetet, "Svenska Odlingens Vänner". 1918 började man utge sin egen tidning, *Kustbon*. Vid det laget inledde den allsvenska rörelsen också en mera aktiv hjälpverksamhet bland estlandssvenskarna.

I kapitel IX redogör författaren för kontakterna mellan den allsvenska rörelsen och svenska emigranter i Nordamerika. Svenskamerikanerna var i en helt annan position än finlandssvenskar och estlandssvenskar – de hade ju valt att lämna Sverige för att bli amerikaner. De flesta av de en och en halv miljoner svenskamerikanerna/svenskättlingarna (1910) hade en passiv inställning till svenskheten. Riksföreningen i Sverige samarbetade visserligen med Svenska Kulturförbundet i Amerika, men svenskamerikaner hade föga förståelse för det historiska arv som Riksföreningen propagerade för. De kritiserade Riksföreningen för förlegade ideal och önskade en mer praktisk inriktning av dess verksamhet.

I kapitel X sammanfattar författaren sina resultat bland vilka följande är de viktigaste. Den allsvenska rörelsen blev aldrig någon folkrörelse, vare sig i Sverige eller bland utlandssvenskarna. Allsvenskhetens politiska inflytande var mycket begränsat, i Sverige, Finland och Estland. Den allsvenska rörelsens planerade organ "Allsvenska tinget" och "Allsvenska förbundet" kom inte att bli livskraftiga eller varaktiga institutioner. De viktigaste konkreta arbetuppgifterna utfördes av Riksföreningen och dess lokalorganisationer. Vilhelm Lundström lyckades inte realisera sina föresatser.

*

Granskningen av Kummels avhandling inbjuder till en rad funderingar. När det först gäller avhandlingens utgångspunkter och uppläggning kan följande konstateras. Mot bakgrund vad som sagts ovan om nationalismens aktualitet i dagens internationella forskning framstår ämnesvalet som synnerligen angeläget. Detta så mycket mer som forskning om nationsbyggnadsprocessen just i Sverige är svårt eftersatt. Förklaringen är med all sannolikhet att processen i Sverige försiggick mycket i det dolda i motsats till t.ex. hos de etniska minoriteterna i de romanovska och habsburgska imperierna i Östeuropa där nationsbildningen var identisk med en allmän emancipation från främmande övermakt – ekonomiskt, socialt, kulturellt och till sist även politiskt.

Avhandlingens problem- och tidsmässiga avgränsningar är väl motiverade. Undersökningen omfattar tidsperioden 1890-1940, d.v.s. från högernationalismens framväxande till andra världskrigets utbrott när kontakter med utlandssvenskarna avbröts. Undersökningsperioden har dock inte angivits vare sig i titeln eller innehållsförteckningen vilket givetvis borde ha skett. Undersökningen har en systematisk och redig disposition. Huvudproblemet har därigenom fått en behandling i logiskt sammanhängande led. Frågeställ-

ningarna, som är genomgående distinkt formulerade, är väl relaterade till varandra och bildar således en sammanhängande analysstrategi.

Eftersom något egentligt forskningsläge inte finns att redovisa ger författaren i stället en fyllig och adekvat översikt över den vetenskapliga litteratur som behandlar den politiska och ideologiska utvecklingen i Sverige under den aktuella undersökningsperioden varigenom han kan placera sin avhandling i ett större forskningssammanhang. Undersökningen bygger på ett omfattande bestånd av otryckt och tryckt primärt källmaterial, förvarat i ett 20-tal arkivdepåer i Sverige och Finland.

I inledningen (kap. II) relaterar författaren till ett flertal arbeten i den internationella forskningen där teorier om nationalism och nationella rörelser presenteras och tillämpas. Han har dock inte låtit undersökningen styras av någon bestämd samhällsteori, utan har koncentrerat sig på att empiriskt klarlägga den allsvenska rörelsens ideologi och verksamhet. Samtidigt som man måste respektera författarens val av forskningsstrategi kan man konstatera att en koppling av undersökningens huvudproblem till någon relevant aspekt inom nationalismteorier skulle ha lett till en djupare förståelse av den behandlade problematiken och ställt författarens resultat i mer generella sammanhang. Den aspekt man här närmast tänker på är nationsbyggnadsprocessen. Den var ju en viktig förutsättning för uppkomsten av den allsvenska rörelsen och dess förankring hos finlandssvenskar och estlandssvenskar vilkas nationsmedvetande växte fram i skuggan av nationsbyggnadsprocessen hos majoritetsbefolkningarna finnar och ester. En orientering mot teori skulle dessutom ha bidragit till större precision och klarhet i relationen mellan för avhandlingens huvudproblem så centrala begrepp som folk, nation, nationell respektive nationalistisk rörelse och nationalism.

Det vetenskapliga hantverket i avhandlingen – formalia, teknikaliteter och akribi – är av solid kvalitet. Endast mindre anmärkningar kan riktas mot undersökningens formella sidor. Rena tryckfel är få. Inkonsekvenser förekommer beträffande bibliografiska uppgifter samt person- och ortnamn. Bokstavsordningen har på sina ställen kommit i olag i förkortningslistan, litteraturförteckningen och personregistret. I ett antal fall lämnar författaren felaktiga eller ofullständiga uppgifter beträffande personnamn, boktitlar, nothänvisningar och historiska fakta. Det är dock angeläget att konstatera att dessa oriktigheter inte har inverkat på avhandlingens resultat.

Den allsvenska rörelsens ideologi och verksamhet ägnas en gedigen belysning och delvis inträngande analys. På en del punkter kan dock kritik riktas mot författarens behandling av sakfrågor. Denna kritik kan sammanfattas i några huvudpunkter. För det första kan man notera en bristande problematisering av vissa sakförhållanden som är centrala för avhandlingens frågeställningar vilket kan belysas med några exempel.

Författarens framställning av Lundströms ideologi ger en bild av någorlunda homogen och sammanhängande "lära" (främst s. 59-64). Vid läsningen av Lundströms arbeten får man emellertid snarast intrycket att han var

synnerligen osystematisk, ganska a-teoretisk och faktiskt direkt motsägelsefull. Detta gäller t.ex. hans skiftande bedömning av än jordbruket, än industrin som den viktigaste näringsgren för det svenska folkets framtid. Det gäller också Lundströms ambivalenta hållning till Tyskland som den höga förebilden respektive det stora hotet för Sverige. Det gäller vidare Lundströms starka framhävande av sitt ideal om "det enade folket" under samtidigt hyllning av det rådande – orättvisa – sociala samhällsbyggnadssystemet.

En obesvarad fråga ligger också i det motto som Lundström valde för den allsvenska rörelsen och som författaren har använt som huvudrubrik för sin avhandling: "Svenskar i all världen förenen eder!". Det är ju en uppenbar parafra på den kända devisen från det kommunistiska manifestet från 1848 som har levt kvar till våra dagar i de revolutionära arbetarinternationalerna. Frågan är hur en heltigenom konservativ nationalist som Lundström kunde ge grundtanken i sin seriöst omhuldade rörelse formen av ett studentikost skämt.

Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet och den allsvenska rörelsen var ju tänkta som två samverkande krafter för svenskhetens främjande i världen. I verkligheten synes Riksföreningen snart ha intagit en defensiv hållning, medan den allsvenska rörelsen utvecklade en accentuerad offensiv attityd samtidigt som relationerna dem emellan komplicerades. Detta borde ha lett författaren till att mer energiskt problematisera förhållandet mellan rörelsen och organisationen.

Avsnittet VI:3.1 är rubricerat som ett problem: "Svensk kulturimperialism." Här redogörs för Lundströms och den allsvenska rörelsens ambitioner och verksamhet beträffande de svenska minoriteterna i de nybildade staterna Finland och Estland. Den både befogade och vetenskapligt intressanta frågan i avsnittets rubrik utreds och besvaras emellertid inte.

Den spontana nationsbyggnadsprocess, som försiggick bland finlandssvenskar och estlandssvenskar i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, var givetvis en viktig förutsättning för att den allsvenska rörelsen skulle få en framgångsrik verksamhet i Finland och Estland. Författaren kopplar dock inte direkt ihop de två företeelserna. Också här skulle en mer kraftfullt ställd fråga om förhållandet mellan dem ha lett till större klarhet beträffande de delvis ganska komplicerade relationerna mellan de svensksvenska respektive de finlandssvenska och estlandssvenska nationella rörelserna.

För det andra finns anledning att efterlysa en mer intensiv analys av några behandlade frågor. Karaktären av Lundströms verksamhet i Riksföreningen och i den allsvenska rörelsen bestämdes givetvis i hög grad av hans verklighetsuppfattning, ideal och drömmar. En del inslag i dessa var lindrigt sagt realistiska, t.ex. att försöka knyta det sedan 1918 självständiga Estland till Sverige som under stormaktstiden, att en med svensk hjälp inrättad folkhögskola för estlandssvenskarna skulle göra dessa till ett kulturellt föredöme i Estland samt förhoppningen att svenskan skulle bli allmänt erkänd som ett officiellt språk i den internationella vetenskapliga världen. En mer syste-

matisk sammanvägning av de olika elementen i Lundströms tänkande och handlingsprogram skulle ha gett en bättre förståelse av den allsvenska rörelsens verksamhet, dess framgångar och motgångar samt inre motsättningar inom rörelsen.

En betydelsefull komponent i Lundströms och den allsvenska rörelsens idéprogram var frågan om "rasrenhet". I samtidens Europa var tanken på rasrenhet vitt spridd inom olika politiska rörelser, huvudsakligen inom nationalistiska högerkretsar. För Lundström var frågan om rasrenhet nära kopplad till svenskhetens bevarande, men även till dess kommande storhetstid. Författarens bedömning är att Lundströms rastänkande inte var biologiskt till sin natur. Häremot kan en bestämd invändning resas i det att begreppet ras överhuvud taget inte kan uppfattas meningsfullt om det inte syftar just på biologiska egenskaper. Dessutom finns tydliga belägg på att Lundström betraktade vissa raser som förmer än andra och att han uttalade sig nedlåtande t.ex. om "de romanska blandfolken" och "den starka slaviska bottensatsen i det tyska folket".

I Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet gjorde sig från början två skilda intresseinriktningar gällande: en utpräglad idealistisk med Lundström i spetsen och en renodlat kommersiell. Den senare, som i början var starkt dominerande i Riksföreningens ledning, representerades av göteborgska rederi- och sjöfartskretsar med planer på att i nära anslutning till föreningens verksamhet upprätta en ångbåtslinje till Nordamerika. En tid synes dessa kretsar ha ansett ångbåtslinjens etablering som Riksföreningens huvuduppgift. Författaren berör visserligen de egenartade relationerna inom föreningen vilka tidvis utvecklades till öppna konflikter, men det skulle ha behövts en mer energisk diskussion för att klargöra hur de motstridiga intressena trots allt kunde samlas kring ett gemensamt handlingsprogram om svenskhetens bevarande.

För det tredje saknar man – trots avhandlingens både sid- och problemmässigt digra omfång – några punktundersökningar som avsevärt skulle ha fördjupat avhandlingens resultat. Författaren har redogjort för Riksföreningens bakgrund, tillkomst, program, organisation och verksamhet. Där- emot finns ingen systematisk behandling av eller statistiska översikter över föreningens medlemskår förutom uppgifter om styrelseledamöter för vissa år. För en bedömning av frivilliga organisationers målsättning och verksamhet är kunskapen om medlemssammansättningen efter ålder, kön och social position naturligtvis av största betydelse. Det är möjligt att det bevarade källmaterialet inte skulle ha räckt till för en uttömmande punktundersökning av föreningens medlemskår, men författaren borde åtminstone ha fört resonemang kring frågan.

En annan punktundersökning utifrån samma motiv kunde ha gällt Riksföreningens ekonomi. Även här saknas i avhandlingen allt siffermässigt underlag för en diskussion av föreningens resurser och dessas utnyttjande. Det hade således varit värdefullt för bedömningen av Riksföreningens verksam-

het att få kunskap om dels dess inkomstkällor och proportionerna mellan dem – medlemsavgifter, insamlingar, gåvor och donationer, statsbidrag samt eventuella inkomster av egen affärsverksamhet – dels dess utgiftsstruktur, d.v.s. relationen mellan driftskostnader och satsningar på projekt liksom fördelningen av medlen mellan de olika projekten.

De ovan framförda kritiska synpunkterna skall dock inte skymma de stora förtjänster som avhandlingen besitter. Undersökningens objekt är både samhällligt intressant och vetenskapligt fruktbart och det ansluter sig väl till ett aktuellt ämnesområde inom den internationella forskningen. Dispositionen är enkel, klar och logisk. Frågorna är tydligt ställda och bildar sammanhängande komplex. Avhandlingen är mycket välskriven och framställningen pedagogisk. Undersökningen, som bygger på ett omfattande bestånd av otryckt och tryckt primärt källmaterial, har hög tillförlitlighetsgrad beträffande fakta. Slutsatserna är genomgående väl underbyggda med relevant källmaterial och invändningsfria resonemang. Resultaten är tydligt redovisade. Förutom klarläggandet av den allsvenska rörelsens ideologi, målsättning och verkningar kommer de i avhandlingen vunna forskningsresultaten säkerligen till god nytta vid fortsatta komparativa studier om nationella rörelser.

Aleksander Loit

Medarbetare i detta nummer:

Seppo Aalto, fil.lic., forskare, Helsingfors universitet; *Silke Götsch*, Dr, professor, Universität Freiburg; *Niels Kayser Nielsen*, Ph. D., lektor, Odense universitet; *Jussi Kuusanmäki*, fil.lic., överinspektör, Riksarkivet, Helsingfors; *Niklas Labart*, hum.kand., arkivarie, Mannerheim-museet, Helsingfors; *Aleksander Loit*, fil.dr, professor em., Stockholms universitet; *György Nováky*, fil.dr, forskarassistent, Uppsala universitet; *Elijás Orrman*, fil.dr, docent, överinspektör, Riksarkivet, Helsingfors; *Jyrki Paaskoksi*, fil.lic., forskningsassistent, Finlands Akademi; *Panu Pulma*, fil.dr, docent, Helsingfors universitet; *Alexandra Ramsay*, fil.dr, forskare, Svenska litteratursällskapets nämnd för historieforskning, Helsingfors; *Kari Selén*, fil.dr, docent, Helsingfors universitet; *Holger Weiss*, fil.lic., forskare, u-landsinstitutet, Helsingfors universitet; *Kustaa H.J. Villkuna*, fil.dr, assistent, Jyväskylä universitet.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av följande bidrag i detta nummer: uppsatser av Kustaa H.J. Villkuna, Kari Selén (övers. Max Engman), Jussi Kuusanmäki (övers. Petra Hakala) och Jyrki Paaskoski (övers. Rainer Knapas) samt recensioner av Seppo Aalto och Panu Pulma (övers. Rainer Knapas).

Innehåll

Kustaa H. J. Vilkkuna: Levnadsstandard och arbetsmoral vid stormaktstidens järnbruk..... 731

Översikter och meddelanden:

Jyrki Paaskoski: Viborg 700 år	747
Holger Weiss: Vad göra när skörden slår fel? Nyare finländsk forskning om försörjningskriser....	763
Kari Selén: Mannerheim fortsätter att fascinera	774
Jussi Kuusanmäki och Niklas Labart: Mannerheimiana	783

Granskningar:

Rainer Fagerlund, Kurt Jern, Nils Erik Villstrand: Finlands historia 2. Av György Nováky	793
Olle Ferm: De högadliga godsens i Sverige vid 1500-talets mitt – geografisk uppbyggnad, räntestruktur, godsdrift och hushållning. Av Eljas Orrman	796
Markku Kuisma: Helsinges sockens historia II-III. Av Seppo Aalto	799
Robert Jütte: Poverty and Deviance in Early Modern Europe. Av Panu Pulma	803
Anna-Maria Åström: 'Sockenboarne'. Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850. Av Silke Göttsch ..	805
Marianne Tallberg: Den sekulära sjuksköterskan i Finland från 1700-talet till den enhetliga utbildningens början 1930. Vården och utbildningen speglade mot förhållandena i övriga länder. Av Alexandra Ramsay.	807
Henrik Meinander: Towards a Bourgeois Manhood. Boys' Physical Education in Nordic Secondary Schools 1880–1940. Av Niels Kayser Nielsen	810
Bengt Kummel: Svenskar i all världen förenen eder! Vilhelm Lundström och den allsvenska rörelsen. Av Aleksander Loit	818

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Berggatan 6 A 9, 00100 Helsingfors

Prenumerationspris 1994: Mk 125,- Postgiro 952 63-7

Lösnummerpris: Mk 35,- Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14, Helsingfors) samt genom redaktionen.